

Monumentet på gränsen

Om den rumsliga vändningen och ett fredsmonument

Magnus Rodell

Världskrigets tordön i söder hade redan börjat urladda sina dödsbringande blixtrar, då svenska och norska fredsvänner, i antal överstigande 10,000, samlades vid gränsen till tacksägelsefest för hundraårig fred.¹

Fredsmonumentet vid svensk-norska gränsen i maj 2005. Foto: Magnus Rodell.

Monumentet står till höger om vägen, omgivet av granskog; en bit bort finns ett turistcentrum. Utmed gränsen har en bred gata huggits ut på respektive sidor. På gränsen, i dalgången mellan Eda och Magnor, invigdes i mitten av augusti 1914 ett fredsmonument. Högtidligheten och monumentet utgjorde en manifestation över den hundraåriga freden mellan Sverige och Norge. Genom invigningen fick monumentet och dess budskap den faktiska rumsliga närvaro det fortfarande har.

Ett fredsmonument i augusti 1914 kan tyckas som en ironi. Nere på kontinenten hade det stora kriget precis brutit ut. När det väl var över skulle tiotusentals minnesmärken och monument resas runt om i Europa för att högtidlighålla de miljoner unga män vars liv släckts i förtid.² Platser skapades som alltsedan dess burit sorgens och förlustens betydelser. Monumentet vid svensk-norska gränsen i Värmland syftade till att framställa fredstanken, vilket gör det till ett tämligen ovanligt inslag i monumentens historia. Vad som är betydligt mer typiskt är att det i kraft av en högtidlig invigningsceremoni och sin fortsatta fysiska närvaro laddade och laddar platsen, den norsk-svenska gränsen, med skiftande innebörder. I det följande kommer detta fredsmonument att fungera som ett empiriskt exempel.

Inom monumentforskningen är studier av materiellt varaktiga manifestationer av fred fortfarande ovanliga om man jämför med den mängd forskare som studerat monumentkonsten och minneskulturen efter inte minst första världskriget.³ Den engelske kulturgeografen Paul Gough diskuterar huruvida det är möjligt att skapa ett monument som förespråkar fred och försoning. Han undersöker det monument som invigdes i Ottawa 1988 och som högtidlighöll de 40 år som kanadensiska trupper deltagit i fredsbevarande operationer. Gough konstaterar att "few, if any, memorials celebrate peace in its own right [...] Not until after the Second world war do we find examples of 'monuments' and public artworks that are exclusively intended to promulgate the very ideas of peace". På de få platser där fredsmonument återfinns är de ofta "fluid, open-ended artworks that require active cooperation from the public".⁴ Mot denna bakgrund blir det svensk-norska fredsmonumentet särskilt intressant, dels i kraft av tidpunkten och dels då dess utformning inte kan karakteriseras som "fluid" eller "open-ended". En undersökning av fredsmonumentet vid norsk-svenska gränsen kan bredda förståelsen av fredens visuella, rumsliga och symboliska representationer och geografier samt bidra till att problematisera den kronologi Gough lanserat.

Fredsmonumentets faktiska belägenhet på gränsen mellan två nationer gör det också intressant. Inom antropologisk forskning har många forskare de senaste decennierna argumenterat för att gränser och gränsområden inte bör ses som stabila, givna och fixerade.⁵ De nationalstatliga aktörernas vilja att hävda och värna sitt territoriums gränser har förstås ofta lett till en officiell hållning som syftat till att fixera och slå fast, som vore gränsen naturligt given, ofta i samband med fredsförhandlingar och dylikt. Gränserns betydelser och innebörder förhandlas dock kontinuerligt såväl över tid som på plats. De betydelser en gräns tillskrivs är lika hög grad beroende av dem som bor där som av dem som befinner sig i maktens centrum.⁶ En förhållandevis betydelslös gräns kan i en given historisk situation bli meningsbärande. Gränser ses här som ett slags kontinuerliga och sammanhangsbundna processer. Inom

historievetenskaperna finns det flera olika möjligheter att studera gränser och gränsområden. Inspirerad av senare tids antropologiska fokus på kultur och identitet som centrala kategorier i studiet av gränser menar jag att materiell kultur och offentliga högtider lokaliserade i gränsområden utgör fruktbara empiriska utgångspunkter. I invigningen av fredsmonumentet 1914 strålar dessa båda samman.⁷

Såväl forskningen kring monument som den kring gränser kan relateras till en vetenskaplig nyorientering. Under de senaste två decennierna har det humanvetenskapliga språkbruket fyllts med en rad kodord som tillskrivits analytiska betydelse. Här återfinns begrepp som karta, kartläggning, geografi, rum och plats. Böcker har publicerats med titlar som *Mapping St Petersburg* (2005), *The Geography of Identity* (1995), *Thinking Space* (2000) och *Taking Place* (2006) och inom humaniora och cultural studies har platser och rumslighet analyserats på en rad olika sätt.⁸ Liksom diskussionerna om "the cultural turn" och "the linguistic turn" har det också etablerats en diskussion om "the spatial turn" – "den rumsliga vändningen".⁹

Om fokus inom den kulturella vändningen varit på språk, symboler och kulturella uttrycks formativa kraft, och ambitionen varit att radikalt historisera fenomen som tidigare tagits för givna, så syftar "den rumsliga vändningen" till att på liknande sätt visa att geografi, kartor, rum och platser inte kan tas för givna, eller ses som "naturliga". Genom olika aktörer och kulturella praktiker får de en formativ funktion. Den rumsliga vändningen riktar fokus mot "rumsliga metaforer, rumsliga praktiker, rumslig organisering och sociala och kulturella villkor för territoriers utformning."¹⁰ Det intresse för rum och platser som direkt eller indirekt står att finna såväl i geografi och medie- och kommunikationsvetenskap som i etnologi, antropologi och de historiska disciplinerna bör förstås som en del i den kulturteoretiska nyorientering som ägt rum från slutet av 1980-talet och framåt.¹¹

I det följande är det övergripande syftet att diskutera den rumsliga vändningen i relation till historievetenskaperna. Som ett första steg relateras den rumsliga vändningen till den samtid i vilken den etablerades. Med detta vill jag visa det kanske självklara, att trender och intresseområden inom akademisk forskning alltid står i en intim relation till den samtid i vilken den verkar. Nästa steg blir att i en mer precis mening diskutera begreppen *rum* (*space*) och *plats* (*place*). Då begreppen ibland används slarvigt eller tenderar att nyttjas synonymt syftar begreppsdiskussionen till att skapa en stipulativ klarhet inför följande diskussioner. Därpå behandlas de historieteoretiska implikationer som följer på ett rumsligt perspektiv. Genom en översikt av forskningen kring monument och minnesmärken diskuteras i vilken utsträckning den rumsliga vändningen vunnit något isteg inom dessa områden. I historiskt orienterad forskning kring monument och minnesmärken är ofta en explicit

rumslig tematik frånvarande. I den avslutande fallstudien är sålunda syftet att tillvarata de perspektiv som diskuterats för att visa hur de kan fungera i en historisk analys. Även om fredsmemorialen i Eda på många sätt utgör ett säregt exempel menar jag att min rumsligt inspirerade analys också äger en mer generell giltighet.

Den rumsliga vändningens sammanhang

Intresset för rumslighet och platser är tätt sammanvävt med samtida skeenden. Berlinmurens fall, Sovjetsystemets kollaps och krigerna på Balkan utgjorde radikala vändpunkter i Europas sena 1900-talshistoria. Den engelske historikern Eric Hobsbawm har talat om det korta 1900-talet och andra menade att 1900-talet både började och nådde sitt slut i Sarajevo.¹² I dessa sammanhang trädde olika platsers symbolisk-politiska betydelser fram i all sin klarhet. I de forna kommuniststaterna rasade också ett bildstormande av sällan skadat slag. Statyer och monument över Marx, Engels, Lenin, Stalin och även Sovjets seger i andra världskriget revs ned, sprängdes eller flyttades.¹³

I Theo Angelopoulos film *Odyseus blick* (1995) återfinns en scen där en gigantisk staty av Lenin transporteras på en pråm längs Donau. Den nedmonterade statyn blir en symbol för en raserad världsordning; ett sönderfall vars konsekvenser fick sitt mest brutala uttryck genom kriget i Bosnien. Detta krig fördes också mot historien och mer specifikt mot platser som laddats med ett historiskt symbolvärde. Nationalbiblioteket i Sarajevo och bron i Mostar sköts sönder och mängder med andra minnesmärken förstördes.¹⁴ I samband med bosnienserbernas etniska rensning av östra Bosnien våren och sommaren 1992 demolerades hundratals moskéer. I staden Foca förstördes samtliga moskéer, två av dem var bland de äldsta i Bosnien.¹⁵ I sin våldsamhet visar detta hur etnisk rensning inte bara syftar till att driva bort en viss befolkningsgrupp, utan också till att omskapa rummet för att därigenom tillskriva det nya betydelser. I enlighet med etnofascisternas brutala koreografi skulle rummet omformas och etnifieras. All materiell vittnesbörd som synliggjorde att samlevnad och mångkultur en gång hade existerat skulle bort.

Att hävda att krigerna på Balkan legat till grund för den rumsliga vändningen vore förstås att ta det hela ett steg för långt, bakgrunden är mer komplex än så. Vi kan dock knappast betvivla den aktiva betydelse som på varierande sätt tillskrevs olika platser och materiella symboler i detta sammanhang. Den teoretiska utvecklingen kunde skönjas tidigare, men den samtida utvecklingen gjorde att frågorna lyftes fram än tydligare. Omvandlingen av forna Jugoslavien till ett flertal nya nationalstater var extrem. Med betydligt fredligare metoder omvandlades territorier på andra sidan Östersjön och i Östeuropa till självständiga nationer. Dessa processer och det som sammanfattas med

Under kriget i Bosnien förstördes den gamla bron i Mostar 1993. Elva år senare invigdes den rekonstruerade bron. Ett politiskt och symboliskt uttryck som syftade till att läcka sårerna i ett krigshärjat land. Foto: Magnus Rodell

begreppet globalisering har också inneburit att intresset riktats mot lokala och regionala platser och sammanhang.¹⁶ Man kan sålunda på goda grunder argumentera för att olika händelser och skeenden åren kring 1990 influerade trender, inriktningar och tendenser inom humaniora och samhällsvetenskap.¹⁷

Begreppen rum och plats

I den forskning som syftat till att analysera rummets organisation har begreppen *space* och *place*, *rum* och *plats*, fått en central betydelse. Dessa begrepp har diskuterats utifrån allt från fenomenologins ontologiska perspektiv till geografins och kulturanthropologins ofta mer handfasta, precisa och empiriskt orienterade.¹⁸ Följande diskussion tar sitt avstamp i det mer handfasta då kopplingen till konkreta exempel möjliggör en större empirisk tillämpbarhet.

Först måste inskräpas att relationen mellan engelskans *space* och svenskans *rum* inte är enkel. *Space* rymmer en rad olika betydelser: utrymme, rymd, plats, avstånd, mellanrum, vidd, sträcka, areal, integritet och sfär. Även om innebörden i dessa ord skiljer sig åt handlar de alla ytterst om rumslighet, eller om olika nivåer av rumslighet. Det svenska ordet *rum* innehåller inte samma mångfacetterade betydelsevariation; även här kan man dock identifiera olika

nivåer. Jämförelsevis är relationen mellan orden *place* och *plats* mer entydig. Oavsett vilka betydelsevariationer *space*, *place*, *plats* och *rum* tillskrivs står de begreppsligt inte i någon motsatsställning till varandra utan bör snarare förstås som överlappande.

När begreppen diskuteras får rum ofta beteckna något mer allmänt och generellt, medan plats ses som mer konkret och tydligare knutet till en fysisk belägenhet. "Space is a more abstract concept than place", konstaterar geografen Tim Cresswell.¹⁹ Inom filosofin, inte minst från Immanuel Kant, har rummet setts som en för alla människor gemensam åskådningsform och som sådan har den kommit före erfarenheten. Kulturanthropologerna Hastings Donnan och Thomas Wilson menar att *space* utgör en generell idé om var "things should be in physical and cultural relation to each other".²⁰ Plats utgörs å andra sidan av den bestämda rumslighet som människor lever i och därigenom laddar med olika betydelser, inte minst genom att ge dem namn.²¹ *Platsen* omfattar "both the idea and the actuality of where things are".²²

I antologin *Taking Place: The Spatial Contexts of Science, Technology and Business* (2006) konstaterar redaktörerna att plats utgör ett användbart analytiskt redskap för studiet av samspelet mellan vetenskap, teknik och industri. På ett konkret sätt kan det relateras till socioekonomiska förhållanden och relationer. Begreppet *space* "remains a bone of contention" då begreppet som sådant utgör ett filosofiskt fält i sin egen rätt.²³ Med detta sagt avhåller sig redaktörerna från att diskutera begreppet utan strävar istället efter att ringa in platsbegreppets olika betydelser. Plats kännetecknas av historiska, kulturella och sociala liksom fysiska och ekonomiska betydelser. En plats betydelser är inte statiska. Den kan utgöras av ett landskap, ett monument, en byggnad, en park, men kan också vara en stad, en region, eller rentav en nation och dess gränser.

Platser är ofta materiella och har en geografisk belägenhet, men de kan också vara symboliska och mentala. En plats kan uttolkas, beskrivas och uppfattas på olika sätt av olika människor. Plats liksom rum är något som produceras i och genom olika kulturella praktiker. "Culture takes place, but it also makes place."²⁴ Vad som kan läggas till deras diskussion är att det historiska studiet av rummet inte går att separera från tid, då varje specifik plats som blir föremål för undersökning också återfinns i en viss tid. En formulering från etnologerna Kjell Hansen och Karin Salomonsson får sammanfatta diskussionen: platser skapas "i och av interaktionen mellan mänskliga handlingar och de materiella omgivningarna".²⁵ En plats har sin fysiska belägenhet, dess betydelser är självfallet beroende av detta, men innefattar också i lika hög grad föreställningar kring platsen och de praktiker som knyts till den.

Dessa begreppsdiskussioner fördjupas och preciseras av geografen John Agnew där han menar att plats är det "levda rummet", medan *space* betecknar

”the abstract container based on coordinate or grid systems where we can locate ourselves and objects”.²⁶ Han inskräper också att begreppen ibland ses som synonyma. Agnew argumenterar för att begreppet plats kan ses som sammansatt av tre delar. ”Location” handlar om var något de facto är beläget, ”locale” utgör den materiella miljö där sociala relationer utspelar sig och människor lever sina liv. ”Sense of place” syftar på den subjektiva och känslomässiga koppling människor har till platser; en koppling som ofta grundar sig på en gemensam historia och delade erfarenheter.²⁷

Agnew arbetar också med begreppet *geographical scale*, vilket kan översättas till geografisk nivå. Detta utgör ett verktyg som kan ge studiet av platser en större precision. Inom den anglosaxiska forskningen har dock detta i hög grad ignorerats, till förmån för ”the rule of methodological nationalism”.²⁸ I sin forskning kring 1990-talets italienska politiska partier visar Agnew hur geografiska nivåer – nationella, regionala och lokala – på olika sätt antingen antyds eller inbegrips i partiernas språkbruk och offentliga utspel.²⁹ Något som i minst lika hög grad gäller andra samtida såväl som historiska politiska kulturer. Vid studiet av nationell politik räcker det sålunda inte med att undersöka enbart den nationella nivån, utan såväl det lokala och det regionala som det övernationella måste tas i beaktande.

Politiken utgör en central del av den övergripande kulturproduktionen och kan inte förstås utan detta geografiska perspektiv. Teoretiskt inskräper Agnew att geografiska nivåer är något som konstrueras socialt, och sålunda inte bör ses som ontologiskt givna.³⁰ Det är framför allt under tider av ekonomisk och politisk förändring som olika aktörer kan förväntas erbjuda ”new and, perhaps, competing visions of the relevant geographical scales at which politics should best be organized”.³¹ Den symbolisk-geografiska meningsproduktionen kan sålunda med fördel studeras i perioder av omvandling och förändring. Uttolkningen av platser varierar över tid, men även vid ett och samma tillfälle kan uttolkningen av en viss plats variera.³²

I svensk historieforskning är Jenny Beckmans vetenskapshistoriska studie *Naturens palats: Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet 1866–1925* (1999) nydanande vad gäller användandet av ett rumsligt perspektiv. Hon konstaterar att rummet ofta kategoriserats genom att det analyserats på ”olika aggregationsnivåer”. I linje med Agnew konstaterar Beckman att rummet kan studeras på flera nivåer: ”imperiet, nationen, regionen, staden, byggnaden, kammaren.” Undersökningen struktureras sedan utifrån tre nivåer: riket, staden och huset. Beckman menar att olika frågeställningar kan variera beroende på den geografiska nivå där de formulerats. Nivåerna blir ett sätt att ”bryta ned kronologin i mindre bitar” och fungerar därmed som en historisk arbetsmetod.³³ På ett fruktbart sätt visar hon vilka förtjänster ett rumsligt perspektiv kan ha även inom historievetenskaperna.

Som konstaterats har den rumsliga vändningens begreppsapparat tydligare använts inom ämnen som geografi, etnologi och antropologi än inom historievetenskaperna. För dessa discipliner och för historikern handlar det emellertid inte bara om att ge sociala, kulturella och ekonomiska processer ett rumsligt sammanhang, utan också om att analysera de processer genom vilka platser skapas och därigenom kommer att genomsyras av kulturella, politiska och sociala betydelser.³⁴ Just det historiska studiet av hur platser skapas vilar på en teoretisk perspektivförskjutning vilken diskuteras i det följande.

Rum som historisk och samtida kategori

Under moderniteten förblev synen på rummet, i såväl teori som praktik, cartesiansk och absolut, hävdar geografen Denis Cosgrove. Rummet, liksom tiden, behandlades som ett objektivet fenomen som existerade oberoende av dess innehåll. Teoretiskt handlar den rumsliga vändningen om att ifrågasätta detta förhållande.³⁵ Rummet ses sålunda inte längre som något absolut, som står utanför samhälleliga och historiska sammanhang, utan som sammanvävt med de processer varigenom det konstrueras och observeras. "Geographical 'place' is today treated as an instantiation of process rather than an ontological given."³⁶ Utifrån detta synsätt blir också olika historiska begreppsliggöranden och föreställningar kring rummet åtkomligt för historisk analys. För att konkretisera och synliggöra rummets historiska föränderlighet diskuterar Cosgrove hur begreppet landskap har formulerats på olika europeiska språk.

Det tyska ordet *Landschaft* och dess motsvarigheter i skandinaviska språk används fortfarande för att beskriva administrativa områden i delar av nordvästra Europa, bland annat i Frisland och Schleswig-Holstein. För att förstå hur begreppet använts i detta sammanhang måste naturen i dessa låglänta områden tas i beaktande: sumpmarker, hedar och kustnära öar. I dessa områden, förhållandevis ointressanta för centralmakten, signalerade beteckningen *Landschaften* en viss föreställning om samhällelig organisation snarare än ett territorium av en bestämd storlek. De sceniska aspekter som de flesta idag kopplar till landskap var inte alls en del av det tyska ordet.³⁷

Detta bruk av begreppet står i en tydlig kontrast till det engelska ordet *landscape*. Ordet började användas i England i början av 1600-talet och betecknade då en viss sorts målningar. Landskapsmålningar var en genre som importerades från Holland och de blev speciellt populära bland godsägare som ville få sina nyligen konsoliderade egendomar framställda på duk. Landskapsmåleriet utgjorde på så vis en central del av mönstringen och kartläggningen av större egendomar och många av konstnärerna var också kartritare. Vad som först utgjorde ett sätt att framställa rummet blev efterhand ett sätt att beteckna en faktisk topografi. Denna topografi beskrevs som landskap och

Vittoriano-monumentet i Rom.

betraktades med den distanserade och estetiserande blick som hade uppövats genom målningar och kartor.³⁸ Landskapsmålningar och kartor blev sätt på vilka en viss idé om rummet kunde medieras men också strukturerande strategier för hur rummet samtidigt kunde betraktas.³⁹ Här bör påpekas att den samtida svenska betydelsen av ordet landskap inbegriper båda det tyska ordets administrativa konnotationer och det engelska ordets sceniska aspekter.

Rummets betydelser fanns sålunda inte fixa och färdiga, utan skapades genom olika praktiker situerade i specifika samhälleliga och kulturella sammanhang. Ett belysande exempel på hur ett monumentprojekt syftade till att ladda en rad platser i stadsrummet med olika innebörder utgörs av Vittorio Emanuele-monumentet i Rom. Initiativet togs direkt efter kungens död 1878 och avslutades först 1911. Som monument var det tidigt utskällt och under 1900-talets gång har det tilldelats olika tillmälen och smeknamn. Detta till trots rymde monumentprojektet en rad visioner. Geograferna David Atkinson och Denis Cosgrove har analyserat hur den italienska staten strävade efter att definiera nationell identitet genom monumentets utformning, dess placering i stadsrummet och genom de olika ritualer som genomförts i och kring själva monumentet.⁴⁰ De argumenterar för att detta monumentprojekt utgör ett gott exempel på hur en officiell kultur materialiserats och framställts i ett stadsrum.

I sin utformning relaterades monumentet till flera av de omgivande platserna. Detta kom till uttryck på olika geografiska nivåer: från de omgivande

lokaliteterna, till staden, nationen och imperiet.”In terms of the material built environment in which it stood, as well as of its intrinsic design, conscious efforts were made to negotiate the Vittoriano as the symbolic heart of the nation at the hub of Italian territory.”⁴¹ Placeringen av Vittoriano på Piazza Venezia intill Kapitolium syftade till att knyta samman den nya staten med det antika Rom. Därigenom gjordes en såväl rumslig som historisk-temporal koppling mellan det moderna Italiens nationalmonument och det imperium som en gång hade expanderat från samma kullar.

Under monumentets tillkomst byggdes också det omgivande området om. I 1909 års stadsplan slogs det fast att Palazetto Venezia skulle rivas ned och återuppföras cirka hundra meter västerut. Detta är bara ett exempel på olika åtgärder som alla syftade till att öppna upp kvarteren kring monumentet vilket resulterade i att platsen framför monumentet efterhand utgjorde den största öppna ytan i Rom.⁴² Ingen som färdades till Rom skulle ha möjlighet att missa Vittoriano.

Monumentets faktiska storlek handlade om att förmedla hur det moderna Italien återuppväckte den klassiska tidens storhet, en storhet den moderna staten hade möjlighet att förvalta. Placeringen vid Piazza Venezia på norra sidan av Kapitolium och i närheten av både Forum Romanum och Piazza del Campidoglio var i Roms symboliska hjärta. I själva monumentet skapades en minnesteater som genom olika figurer framställde en mytisk berättelse om italiensk enhet knuten till halvöns olika geografiska områden. Italiens sexton regioner representerades av klassiska figurer draperade i togor. Även Italiens städer framställdes som mytiska figurer iförda medeltida klädsel för att påminna om tiden då städerna blomstrade.⁴³ Genom att lyfta fram hur det rumsliga på olika nivåer och med olika symbolik skapades och aktivt användes av de italienska nationsmakarna visar Atkinson och Cosgrove på ett övertygande sätt hur ett rumsligt perspektiv på monument och nationsbygge kan bidra till att frilägga den offentliga meningsproduktionens varierande betydelser.

Inom medie- och kommunikationsvetenskap har den rumsliga vändningen nyligen introducerats i antologin *Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media Studies* (2006). Redaktörerna Jesper Falkheimer och André Jansson positionerar sig i ett tidigt 2000-tal präglad av globalisering och digitala medieteknologier. Inomvetenskapligt och teoretiskt argumenterar de för att existerande teorier, metoder och begrepp inom disciplinen inte erbjuder erforderliga verktyg för att analysera samtidens mediesituation. Samtidens flyktighet vad gäller både kultur och samhälle, och otillfredsställande vetenskapliga verktyg påkallar en rumslig vändning inom mediestudier.

Falkheimer och Jansson lyfter fram begränsningarna i två modeller som tidigare haft ett stort inflytande inom medie- och kommunikationsveten-

skap. Transmissionsmodellen behandlade vem som sagt vad till vilka, genom vilken kanal det skett och med vilken effekt.⁴⁴ Här fokuserades användningen och effekterna av olika typer av medierade budskap. Dessa budskap gjordes också till isolerade variabler som var och en kunde studeras utan att ta andra faktorer i beaktande. Författarna konstaterar att transmissionsmodellen gjorde en tydlig åtskillnad mellan text och kontext, mellan en aktiv sändare och en betydligt mer passiv mottagare.⁴⁵ Den andra modellen kallar de den rituella. Det som här står i fokus är snarare hur kulturella och sociala mönster reproduceras i olika kontexter, snarare än vad olika texter betyder. Kommunikationens sammanhang har varit det väsentliga. Modellen har dock visat sig problematisk när forskare velat förklara hur kommunikationens olika former också bidrar till att producera det sammanhang i vilka de återfinns.⁴⁶

Liksom Cosgrove konstaterar Falkheimer och Jansson att rummet inte längre ses som något givet, utan som en förhandlingsbar, medierad struktur och en av deras huvudfrågor är: "what *importance* do media production, representation and consumption have in the shaping of different spaces?"⁴⁷ Produktionen av rum vävs sålunda samman med postmodernitetens medieteknologier. Studiet av hur olika typer av kommunikation producerar rumslighet och hur varierande former av rumslighet producerar kommunikation gör att den åtskillnad som tidigare gjorts mellan text och kontext inte längre framstår som hållbar. Även om utgångspunkterna, exemplen och anförd litteratur är olika betonar såväl Cosgrove som Falkheimer och Jansson att rummet inte bör tas som något givet, utan som skapat i ett ömsesidigt växelspel genom begrepp och praktiker; detta vare sig det rör sig om engelskt landskapsmåleri under 1600-talet, Vittorio Emanuele II-monumentet i Rom eller 2000-talets mediala kommunikationsteknologier. Dessa praktiker är i sin tur tätt sammanvävda med samhälleliga och historiska processer, som i sin tur knyts till specifika platser eller tillskrivs olika typer av rumslighet.⁴⁸

Historievetenskaperna och den rumsliga vändningen

På samma sätt som det är svårt att föreställa sig en icke rumslig kommunikation är det svårt att föreställa sig en icke rumslig historia. I en mening kan detta förstås tyckas som något fullständigt uppenbart. Samtidigt har den västerländska historieskrivningen i mycket högre grad fokuserat på tid än på rum, vilket gjort att historien ofta saknat en rumslig dimension. I sitt verk *Im Raume lesen wir die Zeit* (2003) menar den tyske sociologen och historikern Karl Schlögel att postmodern teoribildning med dess betoning på text och dess tal om "historiens slut" samt it-revolutionens cyberrymder och nätuppkopplade värld bidragit till ett slags rummets försvinnande.

Schlögel inskräpper att platsen som sådan bör studeras och att de materiella

rester som finns kvar från det förflutna utgör historiska dokument i sin egen rätt. Historien äger alltid en belägenhet, *location* och *locale* för att tala med Agnew, och historievetenskaperna har i alldeles för hög grad sysselsatt sig med abstrakta strukturer och inte i tillräcklig utsträckning ägnat sig åt fältstudier på plats. År 1989 betecknar slutet på efterkrigstiden och Berlinmuren var den plats där den tog slut. Historien om förintelsen får i Schlögels historieskrivning en konkretion då järnvägsstationer, tidtabeller, växelspår och transportförmåga tillskrivs en central roll.⁴⁹

Schlögels tydliga adresserande av platsers betydelser utgör något relativt ovanligt inom historievetenskaperna. Även om frågor kring platser och rum inte diskuteras lika explicit som i andra discipliner menar jag att en rumslig orientering ändå står att finna. Ser man till en rad empiriska områden har ett flertal historiker undersökt olika fenomen som ytterst har en rumslig dimension. I linje med Cosgrove är det också möjligt att se användningen av rumsliga begrepp och produktionen av platser som historiskt situerade praktiker, och som därigenom utgör ett studieområde i sin egen rätt. Forskning av denna typ innebär förstås att det rumsliga perspektivet formuleras på ett mycket tydligare sätt.

I de studier som direkt eller indirekt undersökt hur platser och rum använts för att skapa historia är det möjligt att identifiera ett antal mer eller mindre avskiljbara inriktningar. En av dessa är den tämligen omfattande forskningen kring statyer och monument. Här opererar ett brett spektrum av discipliner som geografi, historia, idéhistoria, konstvetenskap, etnologi, antropologi och kulturstudier. I det följande tänkte jag behandla företrädesvis den historievetenskapliga forskningen.⁵⁰ Syftet är att visa hur andra intressen och inriktningar lett till att ett rumsligt perspektiv fått stå tillbaka.

I den historiska forskningen kring monument och minnesmärken har studiet av tillkomstprocesser utgjort ett fokus. Ofta fylldes dessa av konflikter där olika intressen stred om vilken version av det förflutna som skulle gjudas i brons. I konstvetaren Lars Berggrens avhandling om Giordano Bruno-statyn i Rom tas läsaren med genom tretton år av stridigheter mellan sekulära krafter och Vatikanen innan statyn slutligen avtäcktes på Campo dei Fiori 1886.⁵¹ Berggrens undersökning kretsar utförligt kring en staty. Inom det anglosaxiska språkområdet finns motsvarande exempel där Nelson-monumentet på Trafalgar Square i London och Frihetsgudinnan i New York behandlats.⁵² I Sverige har historikern Ulf Zander i flera sammanhang diskuterat tillkomsten, betydelsen och konflikterna kring olika monument i Öresundsregionen.⁵³ I denna forskning är det mindre vanligt att frågor som rör den historiska konstruktionen av rummet lyfts fram och formuleras explicit.

Monument, minnesmärken och museer gjordes under 1800- och 1900-talen till aktiva delar i skapandet av nationer och av gemensamma nationella

Invigningen av Engelbrektstatyn i Örebro 1865 utgjorde en aktiv del i skapandet av en gemensam nationell historia. Denne måttfulle Engelbrekt minner närmast om samtidens reformliberala agenda. Ur *Ny Illustrerad Tidning*, 1865:46.

minnen. I både gamla och nya nationer skulle dessa fungera som ett sätt att producera en gemensam symbolisk referensram och i förlängningen en nationell identitet. Detta har uppmärksammats i såväl svensk som internationell forskning framför allt under de senaste två decennierna och här utgör de nämnda studierna av Beckman och Atkinson & Cosgrove några av de mest drivna vad gäller det rumsliga perspektivet.⁵⁴

Trots att uppförandet av statyer och monument ofta syftat till att skapa nationell enighet, kunde projekten lika gärna resultera i delning och splittring. Uttalad konflikt kunde snart vara ett faktum i en eftervärld där olika aktörer föresatt sig att permanenta vissa aspekter av det förflutna i monumentalkonstens fasta former. Arkitekturhistorikern Kirk Savage har träffande konstaterat att av alla olika minnesformer är monumentet den mest konservativa, "because they are meant to last, unchanged, forever".⁵⁵ Inte minst den faktiska placeringen av monument och minnesmärken var skäl till konflikter.

Geografen Jonathan Leib har behandlat uppförandet av ett monument över tennisstjärnan och människorättsaktivisten Arthur Ashe på Monument Avenue i Richmond. Decennierna kring sekelskiftet 1900 uppfördes här flera monument av konfederationens generaler. Dessa var en del av den större "Lost Cause" rörelsen, "an effort to script the history of the South in the Civil War as a chivalrous and gallant society that entered the war to defend home and

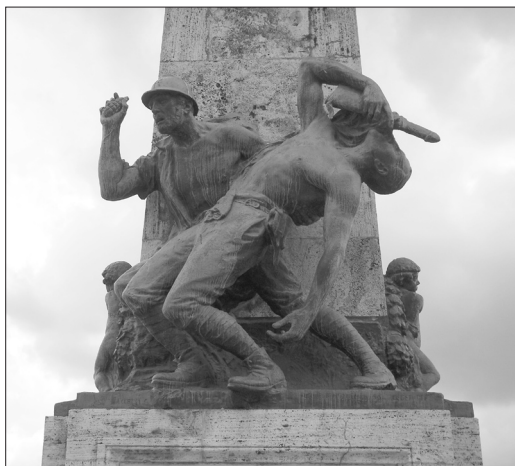
honour”. Förslaget 1995 att här placera ett monument över en afrikansk-amerikansk celebritet skapade politiska stridigheter som kretsade kring frågor om samhällelig makt, identitet och ras.⁵⁶

I en föreläsning 1882 konstaterade Ernst Renan: ”Glömska af historien, ja, jag vill t.o.m. säga historiska misstag äro en väsentlig faktor vid bildandet af en nation.”⁵⁷ Dessa ord har blivit vägledande i forskning som studerat produktionen av gemensamma identiteter och kulturella minnen. Detta eftersom skapandet av en viss historia genom en viss staty har handlat lika mycket om att glömma andra aspekter av historien. Viljan att på olika sätt minnas olika delar av det förflutna gick självfallet hand i hand med en ovilja att fästa andra delar i brons eller ställa ut dem på museum. Vissa personer och händelser kunde tjäna som ideal för samtiden och framtiden och gavs genom monumentaleringen en permanent rumslig närvaro. Andra inslag gömdes undan eller glömdes bort, vilket inte minst de svartas ställning i Richmonds stadsrum illustrerar. Skapandet av olika historiska minnen är sålunda tydligt relaterad till en parallell produktion av glömska; en meningsproduktion där olika platser fyller en central funktion.⁵⁸

Frågor kring vilken historia som fästs i brons och vilken som glömts bort låter sig väl studeras i den historieproduktion som kommer till uttryck i och genom monument: i deras tillkomstprocesser, vid deras invigningar och i deras fortsatta existens. Därigenom relateras studiet av monument till de områden historieförmedling, historiebruk och historiedidaktik utgör. Under de senaste två decennierna har det vuxit fram en tämligen omfattande svensk forskning som på olika sätt studerar hur historia brukas av olika aktörer i varierande sammanhang.⁵⁹ I flera studier har just statyer och monument diskuterats utifrån ett historiebruksperspektiv. Ett illustrativt exempel på denna forskning är Klas Göran Karlssons *Historia som vapen: Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995* (1999) där han analyserar 1980- och 90-talets monumentkonst i Sovjet och Ryssland. Även denna forskning adresserar sällan explicit ett rumsligt orienterat perspektiv då det snarare är frågor kring historiebruk som varit i fokus, vilket på intet sätt innebär att dessa båda skulle vara ömsesidigt uteslutande.

Även om forskare på ett fruktbart sätt diskuterat monument och statyer i relation till tillkomsthistorier, politiska meningsskiljaktigheter, nationsförmering, identitetsprocesser och ett historiebruksperspektiv och därigenom åtminstone indirekt förhållit sig till en rumslig tematik, så är mer ingående studier inom historievetenskaperna i Sverige av hur platsen och rummet använts för produktionen och omformulerandet av varierande berättelser fortfarande tämligen ovanliga.⁶⁰ Det historiefält där detta blivit mest tydligt är modernare vetenskapshistoria, vilket diskuterats ovan.⁶¹

Det historiskt fruktbara i att undersöka platser introducerades på bred

Studiet av hur nationella minnen skapas kan knytas till specifika platser. Därigenom synliggörs den rumsliga aspekten av minnesproduktion. Detalj ur ett monument över de italiennare som stupade i kriget 1915-1918 och 1943-1945. Foto: Magnus Rodell.

front genom det franska sjubandsverket *Les Lieux de Mémoire* som med Pierre Nora som redaktör kom ut mellan 1984 och 1992. Här studeras *lieux de mémoire* – minnesplatser. Begreppet formuleras brett i Noras inledningsuppsats.⁶² De är både naturliga och artificiella, entydiga och ambivalenta, konkreta och abstrakta; de kan vara platser på tre olika sätt: materiellt, symboliskt och funktionellt – betydelser som ofta flyter samman.⁶³ Utifrån denna vida definition diskuteras geografiska platser (staden Reims, slagfältet vid Verdun), historiska figurer (Jean d’Arc), monument och byggnader (Versailles, Eiffeltornet), konstnärliga produkter (Marcel Prousts romaner) och symboler och högtider (trikoloren, La Marseillaise, Bastilledagen).

Detta franska mastodontverk visar att platser utgör ett historiskt undersökningsområde i sin egen rätt. I Tyskland har detta projekt sin motsvarighet i tre band som publicerats under titeln *Deutsche Erinnerungsorte* (2001–2002) och i Italien i *I luoghi della memoria: Simboli e miti dell’Italia unita* publicerad 1996. Sammantaget visar dessa verk att studiet av minnes- och historieproduktion med fördel kan knytas till specifika platser. I verken finns också kopplingar mellan studiet av platser och processer som rör nationell identitet. Dessa verk anknyter dock i liten grad till den rumsliga vändningens begreppsapparat eller dess teoretiska insikter. Nora har också kritiserats för att göra en alltför tydlig åtskillnad mellan begreppen minne och historia, där minne får representera något ursprungligt, levande och kollektivt medan historia är något, artificiellt och dött, något människan tar till när det genuina minnet gått förlorat.⁶⁴

På samma gång som platser behandlas i dessa franska, tyska och italienska

Till Charlottenberg och norska gränsen

skola Sveriges fredsvänner i år samlas i stort antal. Lördagen den 13 augusti kl. 10 f. m. sammankallade i Charlottenberg svenska föreningen ombud från övriga intresserade mötesdeltagare till de sedvanliga förhandlingarna rörande vår förenings allmänna angelägenheter; och sålunda vi i år till detta möte större antal ombud och deltagare än någonsin förr. Ty många äro

säkerligen de som följande dag vilja vara med om den svenskoskiska folkfesten vid gränsen, då det storstadse fredsmonumentet högtidligen invigas. Det blir en historisk tilldragelse av rang. Något omfattande nytt, förut aldrig skett i de europiska folkens händer, en tilldragelse, som otvivelaktigt vittnar om, att fredens tidålder är i anstrykande. Två talare från vart och ett av

Monumentet under konstruktion. I juni 1914 konstaterade *Fredsfanan* att invigningen kommer att bli "en historisk händelse". Detta medverkade förstås Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen aktivt till. *Fredsfanan*, 1914:6, s. 73.

verk adresseras också i titlarna de gemensamma minnens roll. I anglosaxisk forskning har en flora av begrepp återkommit de senaste decennierna – *collective memory*, *social memory*, *public memory* och *cultural memory* – och precis som i diskussionerna av begreppen *space* och *place* varierar definitionerna. Det som förenar dessa begrepp är att skapandet av gemensamma minnen utgör en arena för aktiv meningsproduktion och att de nästan alltid knyts till olika offentliga sammanhang, specifika platser och har en materiell dimension, något som fortfarande väntar på utförligare undersökningar.⁶⁵

Studiet av nationsformering, minnesskapande och produktion av rumslighet bör inte ses som separata fält utan dessa står i en tydlig relation till varandra. Oavsett hur och med vilken begreppslig medvetenhet monument, minnesmärken, platser och rumslighet studerats så kan en stor del av denna forskning direkt eller indirekt relateras till de olika vändningar som återfinns inom humanvetenskaperna från 1980-talet och framåt. För att synliggöra de rumsliga perspektivens möjligheter inom historisk forskning kommer jag i det följande analysera tillkomsten och invigningen av fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen.

Mot bakgrund av en europeisk kontinent ”i brand” invigdes det svensk-norska fredsmonumentet en solig augustisöndag 1914. *Fredsfanan*, 1914:9, s. 105.

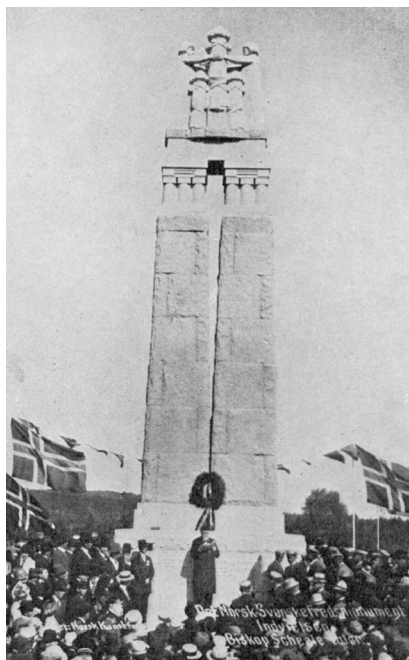
Fredsbudskap i det stora krigets första timma

Monument som explicit tillägnats freden har setts som något som uppträder först efter andra världskriget. Åren från sekelskiftet 1900 fram till första världskriget blev emellertid två gränsområden föremål för materiellt varaktiga fredsmanifestationer. Efter att en gemensam överenskommelse ingåtts mellan Argentina och Chile efter nära 15 år av gränstvister restes i mars 1904 ett monument på gränsen mellan de två nationerna. Då två biskopar spelat en central roll för att få till stånd en förhandlingslösning menade Viktor Villner i Svenska Freds- och Skiljedomsföreningens månadstidning *Fredsfanan* att det i grund och botten var just ”Kristus och hans anda” som hade ”bragt detta resultat till stånd”. Därför beslutades att en ”jättebild på Fridsfursten” skulle uppföras uppe i Anderna där gränsen gick.⁶⁶ I samband med att Svenska Freds- och Skiljedomsföreningens Centralstyrelse sammanträdde i början av 1910 framfördes ”tanken på ett skandinaviskt fredsmonument som minnesgård åt hundraårig fred i Norden”.⁶⁷ Vid samma tid hade denna tanke också väckts i Norge. Förslagen på respektive håll var i hög grad inspirerade av det chilensk-argentinska Kristusmonumentet. Vid den Nordiska fredskongressen i Kristiania sommaren 1912 uppdrog kongressen åt respektive lands fredsföreningar att arbeta för att realisera planen och i december 1912 och februari 1913 publicerades ett uttåg i nationernas dagstidningar.⁶⁸

Som så ofta var fallet med denna typ av offentliga begivenheter gjordes

invigningsdagen, trots det nyligen utbrutna världskriget, till en mediehandling.⁶⁹ I *Fredsfanans* juni-nummer 1914 konstaterade Carl Sundblad att invigningen ”blir en historisk tilldragelse av rang. Något enastående nytt, förut aldrig känt i de europeiska folkens hävder, en tilldragelse, som ofelbart vittnar om, att fredens tidsålder är i anryckande”. Programmet hade i detalj planerats i förväg och pådraget var stort.⁷⁰ Tågtrafiken körde dagen till ära dubbla antalet vagnar. Arrangörerna hade räknat med ungefär 3 000 åskådare, vilket skulle visa sig vara en alltför låg uppskattning. Kring det 17 meter höga monumentet återfanns vita fredsfanor och gränsgatan var draperad av norska och svenska flaggor. ”Freds- och nationalflaggor i stort antal beredde löftets regnbågsfärger över hela mötesplatsen.”⁷¹ I både Norge och Sverige ringde kyrkklockor, vilket var larmsignalen för allmän mobilisering. Trots krigsutbrottet var intresset större än beräknat. Tågen kunde ”endast med svårighet framföra den väldiga ström av resande, som ville stiga av vid gränsen”.⁷² Middagståget från Norge försenades en timme och tåget från Sverige blev två timmar försenat. På landsvägarna strömmade det till människor till fots och med cykel. Det totala antalet deltagare landade på 12 000 människor.⁷³

Genom olika typer av medier och dessas återverkan på varandra fick tilldragelsen ett offentligt genomslag. Medierna och framför allt dagspressen utgjorde en plattform fredsvännerna i Sverige och Norge använde för att presentera idén och ge allmänheten en möjlighet till att skänka medel för monumentets genomförande. För insamlingsarbetet trycktes 20 000 teckningslistor som skickades ut runt om i Sverige. I detta sammanhang deltog också Freds- och Skiljedomsföreningen som en medieproducent i egen rätt genom månadstidningen *Fredsfanan*. Våren 1913 rapporterades här att insamlingsarbetet gick betydligt smidigare i Norge än i Sverige.⁷⁴ Inför invigningen gavs dessutom ett särtryck ut där man kunde läsa om monumentets bak-

Den svenske huvudtalaren Biskop von Scheele. Han lyfte bland annat fram de fredliga värvens betydelse där Nordenskiöld och Nansen var viktiga symbolfigurer. *Fredsfanan*, 1914:9, s. 108.

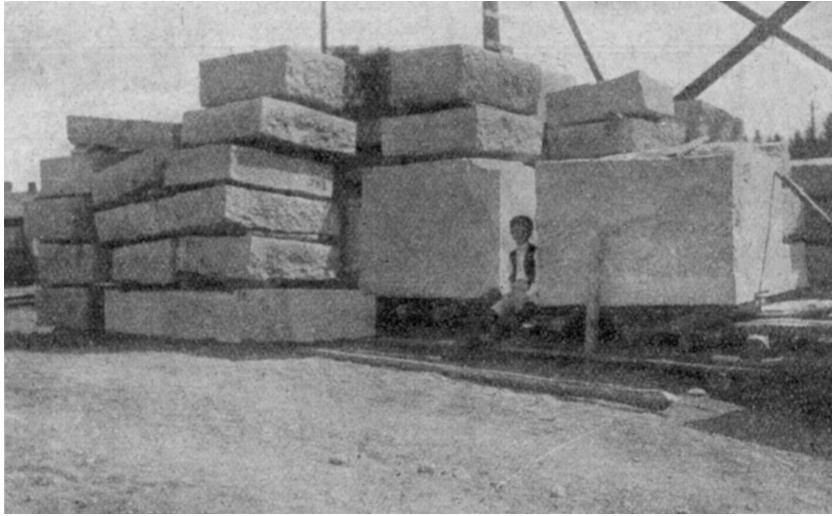
grund, tillkomst och invigningsprogrammet på såväl svenska som norska. Två år senare gav Carl Sundblad ut broschyren *Fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen: Några historiska anteckningar* där även invigningshögtidligheterna hade inkluderats.⁷⁵

Avtäckningsceremonierna syftade till att inskräpa tanken om gemenskap och samförstånd mellan de båda nationerna samt fredens centrala betydelse. Invigningen inleddes med att musikkårer från båda länderna och Eda sångkör framförde en kantat med svensk text, komponerad av en norrman. Vid invigningen deltog ett tiotal riksdagsmän och ett sjuttioal stortingsmän.⁷⁶ Själva invigningstalen hölls av biskop von Schéele och stortingspresidenten Lövland. von Schéele frågade retoriskt i sitt tal om det i Europa finns ”två folk som är närmare besläktade än våra. I livsvillkor, i livsuppfattning, i historia, religion och språk”, och Lövland konstaterade: ”Dette fredsaarhundre er det beste og lykkeligste i de to folks livssaga.”⁷⁷ Efter invigningen fördes festfunktionärer, riksdags- och stortingsmän och lokalt inbjudna med ett extratåg till Charlottenbergs järnvägshotell där middag intogs. Här hyllades monumentets arkitekt Lars J. Lehming som utfört arbetet utan ersättning och som bidragit till att ge de båda nordiska ländernas kulturella och fredliga arbete ett materiellt beständigt uttryck.⁷⁸

”Hädanefter är krig mellan skandinaviska bröder omöjligt”

Att fredstanken genomsyrade detta monumentprojekt är förstås självklart. I det följande är syftet att analysera hur meningsproduktionen kring monumentets tillkomst, invigning samt fysiska utformning i förlängningen bidrog till att göra området kring monumentet till en fredens plats. Fredsmonumentet måste uttolkas inte bara utifrån dess faktiska utformning utan också i relation till den plats där det uppförts. Monumentet och platsen återverkade på varandra och denna växelverkan bidrog till att inskräpa en rad olika betydelser.⁷⁹ Tidigare nämndes att platser generellt kännetecknas av historiska, kulturella och sociala betydelser. De betydelser platser tillskrivs är inte statiska eller entydiga vilket kommer att bli tydligt i analysen nedan. Inspirerad av John Agnews diskussion om geografiska nivåer undersöks vilka rumsliga nivåer som togs i anspråk i denna meningsproduktion som laddade monumentet med olika betydelser.

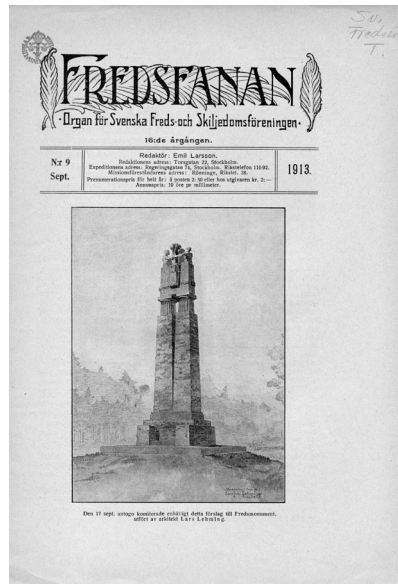
Redan i monumentets själva utformning framställdes en fredens symboliska geografi. Monumentet utgjorde ett samarbete mellan de båda staterna och restes på den statsjord ”de båda ländernas regeringar ha upplåtit”.⁸⁰ Dess grundvalar, två meter ner i marken och en meter ovanför, hade murats och gjutits av en ingenjör Anton Huse från Karlstad. Han stod också för själva utformandet av resterande delar av monumentet. Granitblocken hade huggits av firman Beer & C:o i Kristiania och för frakten stod norska statens järnvä-

Tillkomsten av monumentet utgjorde ett samarbete mellan Norge och Sverige. En karlstadsingenjör stod för utformningen. Granitblocken hade huggits av en Kristianiafirma och fraktats gratis av norska statens järnvägar. *Fredsfanan*, 1914:6, s. 74.

gar.⁸¹ I samband med att Lehming's förslag antagits hösten 1913 publicerades en bild och en beskrivning i *Fredsfanan*. Monumentet bestod av två pelare resta på en sockel. Pelarna symboliserade de båda nationerna, ”vardera fria och självständiga, men uppvuxna ur samma grund”.⁸² Deras grova utformning skulle harmoniera med den omgivande naturen.

I toppen av monumentet återfanns ett grupparti som föreställde två manliga figurer, som symboliserade Norge och Sverige. Historikern Irene Andersson har lyft fram att freden framställdes i manlig form i anslutning till invigningen av Fredsmonumentet. Hon diskuterar också den mansfigur som återfinns i det minnesvykort som präglades i samband med avtäckningen, och påtalar att freden under 1910-talet visade ”drag av en väl vunnen idrottstävling i de olympiska spelens spår”.⁸³ Mansfigurerna håller varandras händer och två sädeskärvar. Gruppen blev på detta sätt en symbol för fred, broderskap och kultur. ”Jordbruket är ju det enda yrke, som i sig självt är kultur” och sädeskärven var tänkt att bildliggöra ”såväl den andliga som den materiella odlingen”.⁸⁴ Sockeln var dessutom utformad så att den kunde fungera som en talarstol. De två pelarna som överbryggas av mansfigurernas händer kan ses som ett sätt att överskrida en gräns. Denna symbolgest fördjupades genom att monumentet placerats på gränsen och inskräftes genom inskriptionerna som var på både svenska och norska: ”Hädanefter är krig mellan skandinaviska bröder omöjligt” och ”Norske og Svenske fredsvenner reiste dette monument år 1914 med tak for hundre-aarig fred.”

Arkitekt Lars Lehming's fredsmonument, en symbol för två fria nationer, vuxna ur samma grund och förenade i sin strävan efter fred, broderskap och samarbete. *Fredsfanan*, 1913:9, s. 113.

Monumentets fysiska utformning beskrevs också i samband med invigningen. Att det antogs vara känt för allmänheten stod klart i *Dagens Nyheter's* artikel om invigningen: "Kring monumentet, vilket, som bekant, utgöres av två från en gemensam bas uppstigande pelare".⁸⁵ Bernhard Hanssen, stortingsman och ordförande i Norges Fredsförening, såg i sitt invigningstal monumentets själva utformning som "en vacker illustration till den freds- och vänskapsförsäkran som nyligen bekräftats av de båda landens regeringar".⁸⁶ I *Karlstads Tidningen* beskrevs den soliga sommardagen och "den flagginfattade gläntan i barrskogen", där monumentets vit-grå pelare "steg upp över trädtopparne mot den klara himlen bärande på sin topp de två symboliska figurerna som sammansluta sina händer till hägn om fredens och odlingens kornkärvar". Detta utgjorde en "ljus och glad tavla mot den osynliga med starkt förnumna bakgrunden av världskrigets avgrundsmörker".⁸⁷

På gränsen

I monumentets tillkomstshistoria intar gränsen från början en central position. Antropologen Daphne Berdahl menar att gränser utgör symboler genom vilka "nations, states and localities define themselves. They define at once territorial limits and socio-cultural space".⁸⁸ Gränser och gränsområden syn-

Besök vid gränsen i januari 1913. Männen på bilden – den svenske fredsaktivisten Carl Sundblad och godsägaren Hans Rastad från Mangor – fick förkroppsliga banden mellan Sverige och Norge. *Fredsfanan*, 1913:2, s. 17.

liggö identifier, därigenom får också gränsrummet en central funktion då det är där detta synliggörande äger rum. Gränsen mellan Norge och Sverige var i flera kretsar ett laddat territorium under fredsmonumentets tillkomst och invigning. På så vis blir monumentets placering mycket betydelsefull. Berdahl, som undersöker ett mindre före detta tyskt samhälle, beläget precis vid den gräns mellan Väst- och Östtyskland som upphörde 1990, menar att artikulerandet av gemensamma identiteter är som tydligast i tider av social omvälvning.⁸⁹ I relationen mellan Sverige och Norge kan 1910-talet beskrivas som omvälvande då unionsupplösningen låg så pass nära i tiden. Vissa av reaktionerna i Sverige på monumentprojektet var, som vi snart kommer att se, knappast hovsamma.

I slutet av januari 1913 besökte en delegation gränsen för att mäta ut och dokumentera den plats där monumentet skulle uppföras. *Arvika Nyheter* beskrev händelsen som ett historiskt ögonblick och i *Fredsfanan* publicerades två fotografier som togs vid detta tillfälle. I den sistnämnda skrev Carl Sundblad: "Monumentet kommer alltså att stå på en liten av naturen danad upphöjning mellan järnvägen och den förbilöpande landsvägen."⁹⁰ Själva platsen tillskrevs en sådan betydelse att monumentkommittén valde att ta med en fotograf för att dennes bilder skulle göra det möjligt att också visuellt kommunicera platsen. De två männen på gränsen förkroppsligade bandet mellan de två folken.

Det faktum att riksgränsen existerat i nio år utgjorde en manifestation över den fredliga överenskommelse de två nationerna fick till stånd hösten 1905.

Gränsområdet beskrevs ingående och Sundblad konstaterade att den femton meter breda gränsgatan som ägdes av båda länderna var tillräckligt rymlig för att det skulle vara möjligt att uppföra ett monument där. Ambitionen var dock att i anslutning till monumentet även skapa en framtida ”folkmötesplats, där svensk-norska freds-, nykterhets- och ungdomsmöten m.m. varje år skola hållas”. Därför hade monumentkommitténs ombud ansökt hos respektive landägare om ”att få inköpa ett tillräckligt jordområde på båda sidor om gränsen för detta behov”.⁹¹ I *Dagens Nyheter* stod också att läsa att det även fanns en tanke om att ”bygga en paviljong med rum för en familj som skulle ombesörja vakthållningen vid monumentet”.⁹² Därigenom formulerades en strävan att göra området kring monumentet, till lika delar Sverige och Norge, till en fredens plats.

Att ett monument över den hundraåriga freden mellan Sverige och Norge ens planerades sågs i högerkretsar som en grov förolämpning. I ett flertal presstexter under våren 1913 inskärptes av redaktörer och påpekades i insändare att detta monument knappast skulle gynna freden.⁹³ Norrmännen var de enda som ”under detta sekel hotat vår halvös fred” och som Sverige behövt mobilisera mot. Norge var den nation som ”jagat Sveriges konung ur landet” och som, enligt *Skånska Dagbladet*, 1905 begick ett ”uppenbart förräderi”.⁹⁴ Tidningens storsvenska militarism torde inte ha gått någon samtida förbi:

Nej, viljan till fred består i en kraftig försvarsvilja. Vilja vi fred, då måste vi stå rustade till krig. Vårt folk har visat att det vill försvara sig. Och det har redan rest ett fredsmonument som väckt beundran i alla land. Vi mena insamlandet af de 17 millionerna till en pansarbåt. Det är ett fredsmonument, som talar högt om att vårt folk älskar freden och vill i lugn och ro arbeta på sin utveckling.⁹⁵

Flera såg initiativet som fjäsk och som att de svenska fredsvännerna kröp för norrmännen; ”en vänsterorgie med norsk kurtis” som det formulerades i *Östergötlands Dagblad* eller i *Stockholms Dagblads* än starkare ordval: ”en skymf mot Sveriges rike”.⁹⁶ Sven Hedin skrädde heller inte orden då han i ett brev till Kalmars skarpskyttar 1913, som också publicerades i kalmartidningen *Barometern*, inskärpte att det planerade fredsmonumentet är ”ett skammärke över hundraårig dådlöshet”.⁹⁷ Att monumentet sedan skulle placeras på gränsen blev ytterligare en provokation då gränsen i högerpressen associerades med de gränsbefästningar norrmännen uppfört under slutet av 1800-talet och som hade utgjort en av de mest laddade konfliktytorna under unionsförhandlingarna.⁹⁸ Av högerkritikerna gjordes gränsen därigenom till en demarka-

tionslinje och en punkt för konfrontation. Detta var också den betydelse vissa tillskrev gränsen under några veckor i september 1905 då Norge och Sverige mobiliserade och en förhandlingslösning tycktes avlägsen.⁹⁹

Att monumentet skulle göras synligt för dem som färdades med järnväg sågs också som mycket olämpligt. En präst som bestred monumentprojekt med flera texter i *Nya Dagligt Allehanda* konstaterade att följderna av detta var att ”det stora flertalet af våra landsmän skulle vid anblicken därav känna bitterhet, och alla utlänningar le sardoniskt löje”.¹⁰⁰ För initiativtagarna bakom monumentet var förstås uttolkningen den rakt motsatta. Bernhard Hanssen berättade i sitt tal vid invigningen om hur han som barn läste om hur Kölen skilde Norge och Sverige åt, och hur man de senaste veckorna i tidningarna kunnat läsa om ”fredsmonumentet på Kölen”. Sedan slog han med emfas fast att ”her er jo ingen Kjöl, ja ikke antydning engang til noget skillende fjeld mellem Norge og Sverige. Hvis ikke graenserøsen stod der, og hvis ikke den aabne graensegade var hugget i skogen, kunde inge sige, hvor Norge endte og hvor Sverige begyndte”. Även om träden på respektive sidor möjligen kan se lite olika ut så var jordmänen och ”skogens art [...] den samme”. På samma sätt var det med folken. ”Samme slaegt, samme tro, saeder og skikke, samme intresser og naesten samma sprog! Som brødre bor vi side om side – det er kun en administrativ graense, og som brødre bör og vil vi holde samene i gode og onde dage.”¹⁰¹

Gränsen gjordes i Hanssens tal till en administrativ entitet utan någon reell betydelse. Ändå blev den en viktig del i Hanssens poäng. Gränsen blev administrativ just för att den har gjorts synlig av människohand och för att det som fanns, av ”naturen”, talade för att allt det som förenande spelade så mycket större roll än det som särskilde. Hanssens ord liksom de andra talarnas kan relateras till monumentets placering och utformning, dess inskriptioner, den omgivande gränsgatan och mötesplatsen. Genom en dynamisk växelverkan inskräpte och framhävde orden och platsen symboliskt och fysiskt de självklara banden mellan norrmän och svenskar.

En mångfacetterad geografi

I forskningen kring platser och platsers betydelse konstaterar Tim Cresswell att platser inte bara är små och lokala. När fredsmonumentet knöts till det omgivande gränsområdet blev dess lokalitet ganska begränsad. Cresswell menar dock att även regioner och nationer kan ses som platser på en högre nivå.¹⁰² Fredsmonumentet knöts också till respektive nationer. I det följande kommer jag att argumentera för att olika geografiska nivåer vävdes samman parallellt då det norsk-svenska initiativet överskred de nationella gränserna. I *Kristianstadsbladet* betonades i mars 1913 att inga andra länder i världen kan glädja sig åt ”den sällsynta lyckan att få fira minnet av en hundraårig fred”.¹⁰³

Två månader senare inskräpte tidningen att inför hela världen ska monumentet för ”all framtid vittna om svenskars och norrmäns innerliga önskan och allvarliga vilja att ha fred med varandra och alla folk”.¹⁰⁴

I ett brev till utrikesministern Carl August Ehrensvärd skrev Carl Sundblad att det huvudsakliga skälet till att Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen i samarbete med den norska föreningen ville resa monumentet ”var medvetandet om, att en dylik fredsdemonstration från *två* nationer med visshet åstadkomma en dubbelt så stark effekt *utåt* som en demonstration av endast *en* nation”.¹⁰⁵ Även här handlade det om att manifesteras något för omvärlden. Detta inskräpte Sundblad också i det häfte om fredsmonumentets historia han publicerade 1916. Samtidigt som de europeiska stormakterna rustade för ”ett jättekrieg, beredde sig fredens vänner här i Norden att genom ett högtidligt firande av en hundraårig freds välsignelser befästa fredstankarna i Skandinavien”.¹⁰⁶ I det nummer av *Fredsfanan* som publicerades före invigningen slog Monumentkommittén fast på första sidan: ”Fredsmonumentet är ett enastående, storartat monument, vars like ej finnes i världen. Det talar ett mäktigt språk om nordisk kraft och nordisk kultur.”¹⁰⁷ Monumentprojektet utgjorde sålunda en angelägenhet för betydligt fler än norrmän och svenskar; det norsk-svenska initiativet skulle tjäna som ett föredöme för andra nationer att följa. Den lokala nivån vävdes samman med den nationella och bildade ett ideal inför hela världen.

Omständigheterna kring invigningen gav högtidligheten en dramatisk laddning. Det talades om att ”hela Europa råkat i lågor”, om den ”krigsbölja som nu sveper över största delen av Europa” och att den europeiska kontinenten stod i brand.¹⁰⁸ I den norska tidningen *Tidens tegn* påtalades att monumentet invigdes ”da Europas störste nationer lider under en förfärdelig krigsulykke”.¹⁰⁹ De bilder av krig som formulerades av pressen utgjorde en effektiv kontrast till den soliga sommardag då fredsmonumentet avtäcktes. Platsens fredliga betydelser fördjupades genom bilderna av en europeisk kontinent i lågor. Kontrasterna mellan de båda inskräptes av biskop von Schéele som, först ut av invigningstalarna, konstaterade att den hundraåriga fredens välsignelser ”väl aldrig framstå i bjärtare dager än mot den ljusa tavlans nattsvarta bakgrund: en värld i brand, tänd av krigets avgrundslåga”.¹¹⁰ Talarens och säkerligen också flera av åskådarnas upplevelse av fredsplatsens soliga och skogsinramade högtidlighet fick en dramatisk kontrast i det Europa, eller den europeiska nivå, som drabbats av krigets faser.

I *Fredsfanan* berättades om hur utländska resenärer, bland annat ett tyskt sällskap, färdades med tåg från Norge. Tillsammans med flera tusen norska män och kvinnor steg de av vid gränsen och mötte musiken från Eda musikkår strategiskt placerad på monumentets plattform. Inför ”det väldiga fredsmonumentet och de oerhörda folkskarorna å monumentplatsen” blev en

av tyskarna så rörd, ”att han inför alla sina medresande föll på knä och grät”.¹¹¹ I samband med det fredsmöte som genomfördes vid monumentet den 12 september året därpå erinrade Sundblad i sitt tal om den gråtande tysken och inskärpte att fredsmemorialen utgjorde de båda ländernas särtecken.¹¹² Inför ett Europa i krig kunde de båda nordiska ländernas exempel tjäna som ett moraliskt föredöme.

Fredens sekel

Om kontrasten mellan gränsplatsens fredlighet och den europeiska kontinentens krig var av samtida karaktär så formulerades också en kontrast över tid. I *Dagens Nyheter* konstaterades att det faktum att de båda folken levt ”i fred med varandra i hundra år [...] bör få en dubbelt djup innebörd under den hemska situation som i övrigt råder i världen”.¹¹³ Stortingspresidenten Lövland fördjupade i sitt tal kontrasten mellan de båda folkens sekel på sekel långa historia av konflikter och krig och de senaste hundra åren av fred. Detta sekel av fred har möjliggjort ett samarbete på ”den fredliga kulturens olika fält”, vilket bland annat kommit till uttryck inom polarforskningen där Nordenskiölds insatser följts av Nansens och Amundsens.¹¹⁴ Fred, vetenskap och upptäcktsresande utgjorde centrala komponenter i det Schéele talade om i termer av ”individernas moraliska framåtskridande”.¹¹⁵

Med anledning av det stundande hundraårsjubileet av freden skickade redaktionen för *Fredsfanan* våren 1913 ut två frågor till kända kulturpersonligheter: ”1) Har den 100-åriga freden varit till andlig och materiell förkovran för vårt land och folk? 2) Bör Sveriges folk högtidlighålla och varaktigt hugfästa minnet av den åtnjutna hundraåriga freden?”¹¹⁶ Även om svaren kunde variera svarade de flesta av de tillfrågade positivt på båda frågorna. Det genomgående i svaren var hur den obrutna freden utgjorde en grund utifrån vilken det varit möjligt för flera områden att utvecklas och blomstra. Redaktören Axel Svenson formulerade ett utförligt svar och konstaterade kraftfullt: ”Aldrig har Sverige haft en sådan period av utveckling i fråga om både lanthushållning, bergsbruk, industri, samfärdsmedel, vetenskap, litteratur, konst och folkbildning som under tiden efter 1814, då det sista gången var med i en krigisk förveckling.”¹¹⁷

Han konkretiserade sedan detta med en rad sakkuppgifter. Folkmängden hade ökat från 2,5 till 5,5 miljoner och den brukade åkerjordens samlade omfång har ”mer än fyrdubblats”. Det samlade tillverkningsvärdet av industrins produkter hade ökat från 10 miljoner till 1 400 miljoner. Spritförtäringen hade gått ned från ”den förfärande siffran 46 liter pr invånare (år 1829) till 6 à 7 liter” och medellivslängden stigit från 35 till 52 år.¹¹⁸ *Aftonbladets* redaktör Harald Sohlman konstaterade kortfattat att Sveriges utveckling under ”de senaste hundra åren

varit storartad” vilket var ”ett sakförhållande, som icke lämnar rum för något tvivel”.¹¹⁹ Inget av detta hade varit möjligt om det inte hade varit för freden.

Med utgångspunkt i det gångna fredliga seklets framsteg och utveckling producerades en berättelse om kultur och civilisation. Lövlands ord vittnade om detta och de fick en djupare betydelse mot bakgrund av det värde de hundra åren av fred tillskrevs av de flesta *Fredsfanan* tillfrågade våren 1913. Den hundraåriga freden och det uppförda monumentet skulle ge ”världens övriga folk ett talande föredöme i kultur och civilisation”. Monumentet skulle fungera som ett ideal, som ett sätt att peka ut den väg ”alla folk ha att gå mot en högre utveckling, utan svärd och blodutgjutelse”.¹²⁰ Planerna på att använda monumentet och dess omgivningar som en plats för nykterhets-, freds- och ungdomsmöten vittnade också om den fredens kultur de båda länderna tillskrevs i samband med invigningen. I *Borås Posten* konstaterades att firandet av den hundraåriga freden innebar att svenskar och normän kunde ”glädjas öfver att förnuftet och de ädlare känslorna hos människorna utvecklats på lidelsernas och barbariets bekostnad”.¹²¹

Detta förnuft manifesterade de båda staterna genom att dagarna innan avtäckningen gemensamt deklarerade att Norges och Sveriges utrikespolitiska mål under pågående konflikt var att upprätthålla neutraliteten och att i samförstånd ”sörja för att den goda grannsämjan mellan de båda skandinaviska halvöfolken under inga förhållanden får brytas. Härmed harmonierar fredsmonumentets tanke fullständigt.”¹²² Även *Stockholms Tidningen* påtalade detta: ”Ännu ett särskilt skäl för att just nu avtäckta monumentet hade tillkommit i och med den i dagarna avslutade traktaten mellan länderna å ömse sidor om Kölen.”¹²³ Den norska tidningen *Tidens Tegn* såg i monumentet et manifestation ”over vore folks og vare statsmaends kloke selvbekelse i 1905”.¹²⁴ Dagen efter invigningen konstaterade *Karlstads Tidningen* ”att de forna vikingafolken” blivit medvetna ”om kulturens förpliktelse att förädla de mällanfolkliga förhållandena från råhet och våld till rätt och fred”.¹²⁵ Neutraliteten gjordes på så vis till en viktig del i den fredens kultur som producerades kring invigningen av fredsmonumentet.

Fredens geografi

Kriget skulle fortgå i ytterligare fyra år innan kanonerna längs västfronten slutligen tystnade. Varje höst under kriget samlades fredsvänner från Norge och Sverige vid fredsmonumentet för att högtidlighålla fredens primat. Fredsaktivisterna firade också 10-, 15-, 20-, 25- och 30-årsjubileerna av invigningen och förlade också en rad större nordiska möten vid platsen.¹²⁶ Under andra världskriget stängdes monumentet av för all trafik. Under övervakning av tyska soldater anordnades möten mellan släktingar och vänner som bodde

på respektive sidor av gränsen. Vid monumentet genomfördes också vigslar mellan norska kvinnor och svenska män. I sin bok *Fredsriket* (2002) konstaterar Hans Lindkjölen och Juel Stubberud att den respekt tyskarna visade fredsplatsen och monumentet ”var överraskande”. Vid det fredsmöte som hölls efter andra världskriget slut deltog 13 000 människor.¹²⁷ Mot slutet av 1950-talet förnyades intresset för fredsmonumentet genom Lennart Hylands mycket populära tv-program – det är emellertid en annan historia.

Som permanent materiell manifestation över freden är monumentet i Eda ovanligt. Kulturgeografen Paul Gough menar att fredsmonument inte uppträder förrän efter andra världskriget och att de oftast kännetecknas av en öppen och mer flytande karaktär. Flertalet monumentala manifestationer över freden har utgjorts av ”designed landscapes, preserved ruins and counter-monuments”.¹²⁸ I Dongeal, Eire, Nordirland finns ett fredsrose som består av handstora stenar som pilgrimer haft med sig i syftet att skapa ett permanent fredsmonument, som, inskärper Gough, ”is [...] in a constant state of change”.¹²⁹ I ljuset av detta visar monumentet i Eda att monument explicit ägnade åt freden och dess välsignelser restes mer än tre decennier innan andra världskrigets tagit slut; att invigningen sedan äger rum när första världskrigets befinner sig i sin linda gör det förstås till ett än mer unikt inslag i fredsmonumentens kulturhistoria. Den öppna, flytande och föränderliga karaktär Gough lyft fram gäller knappast Lehming's fredsmonument. Med sockel, pelare, två symboliska mansfigurer, sädeskärvar och tydliga inskriptioner är utformningen betydligt mera klassisk och traditionell. Det som ska förmedlas är fastslaget och inskräps även med text, vilket gör att åskådaren möter ett färdigt budskap.

Att fredsmonumentet placerats på gränsen mellan Norge och Sverige bidrar till dess speciella betydelser. Dagen efter invigningen skrev *Aftontidningens* utsände korrespondent att gränstrakternas befolkning mangrant hade ”mött upp, och man kunde icke misstaga sig på dess glädje och sympati för själva tanken som låg bakom det hela”. Till och med gränssocknarnas konservativa prästerskap hade slutit upp.¹³⁰ Under monumentets tillkomst hade den konservativa pressen formulerat en skarp kritik mot både monumentet som sådant som dess placering. Att en konservativ yrkesgrupp, verksam i gränsområdena, ändå deltog, var av symbolisk betydelse för fredsvännerna. Dessutom kunde detta fungera som ett exempel på att gränsbefolkningen besatt en förmåga till överskridanden som de som levde i exempelvis Stockholm inte var mäktiga. Det gränsområde där monumentet skulle placeras dokumenterades med fotografier och återkom sedan tillsammans med monumentet i olika bilder från invigningen. För en talare som Hanssen hade gränsen endast en administrativ betydelse, medan de storsvenska militaristerna såg den som en punkt för konfrontation. Under andra världskriget fungerade monumentplatsen som

Inför invigningen lät Fredsföreningen trycka upp ett vykort. I en segerkrans bryter en man krigets svärd. Över framtiden – manifesterat av fredsmonumentet och fredspalatset i Haag – strålar den uppåtgående solen. *Fredsfanan*, 1914:9, s. 106.

ett slags frizon mellan det neutrala Sverige och det ockuperade Norge. Sammantaget visar detta hur monumentet och den omgivande platsen utgjort ett rum för förhandling kring gränsens betydelser, som på intet sett är entydiga, inte ens vid samma tillfälle.

Monument och gräns utgör exempel på substantiv som ytterst har en rumslig dimension. I relation till den utveckling som står att finna inom humaniora de senaste två decennierna har ett av de övergripande syftena med denna artikel varit att diskutera såväl den rumsliga vändningens sammanhang som dess begreppsanvändning. Vidare har jag argumenterat för att den historiskt orienterade forskningen kring statyer, monument och minnesmärken på framför allt svensk botten i liten utsträckning arbetat med ett mer genomfört rumsligt perspektiv.

Mot denna bakgrund syftar fallstudien till att visa hur det är möjligt att analysera monument utifrån ett rumsligt orienterat perspektiv. Utifrån John

Agnews begrepp geografiska nivåer står det klart att det i meningsproduktionen kring fredsmonumentet inte bara var nationen som utgjorde den geografiska referenspunkten. I fredsaktivisternas politiska geografi aktualiseras flera andra nivåer: allt från det regionala till det nordiska, det europeiska och världen. De geografiska nivåerna samspelade också med en berättelse om kultur och civilisation. Mot en fond av en europeisk kontinent i brand skrevs denna berättelse ”in” i platsen och laddade monumentet och dess omgivningar med dess betydelser; betydelser som skulle tjäna som ett föredöme och ett ideal för hela världen. Vid invigningen fick Norge och Sverige representera ett slags civilisatorisk mission som fotade sig på fred, utveckling och samarbete. Denna mission skulle under 1900-talets gång komma att bli en central del av de nationella självbilder som knöts till välfärdsprojektet.

De ord fredsvänner, tidningsmän och politiker formulerade hösten 1914 återkom drygt 90 år senare, i samband med ett annat hundraårsfirande. I ett sammanhang påpekade FN:s dåvarande generalsekreterare Kofi Annan att hundraårsfirandet av den fredliga upplösningen av unionen mellan Sverige och Norge fungerar som en inspirationskälla för alla de som arbetar för freden. Den vilja till förhandling och kompromiss som Norge och Sverige hade visat 1905 är ”ett exempel vi bör ta efter i vår värld”.¹³¹ Den visionen omfattades tydligt av de svenska och norska fredsvänner som hösten 1914 samlades vid gränsen för att fira ”tacksägelsefest för hundraårig fred”.¹³²

The Monument at the Border: Concerning the Spatial Turn and a Peace Monument

In mid-August 1914, two weeks after the outbreak of World War I, Scandinavian peace activists gathered at the Swedish-Norwegian border to inaugurate a monument to commemorate a century of peace between Sweden and Norway. Public monuments situated on the border between two nation-states, promulgating the ideal of peace, were very rare before 1945. Despite this peculiarity, my analysis also has a general validity.

Research about monuments and borders can be enriched by new approaches within the humanities and the social sciences. During the past two decades, scholars have ascribed analytical content to concepts such as maps, mapping, geography, space and place. This development has been labelled *the spatial turn*. The first part of this article discusses the origins of this scholarship, and clarifies the analytical meanings of the notoriously ambiguous concepts of space and place. Subsequently, I discuss some crucial theoretical implications of an historical perspective on spatiality. A survey of Swedish historical research about monuments and memorials suggests that a more thorough spatial perspective has been fairly absent to date.

My case study on the Swedish-Norwegian border monument suggests ways a spatial perspective can be beneficial in analyzing monuments. Inspired by the concept of *geographical scale* I argue that it was not only the nation that was the geographical point of reference. In the political geography of the Scandinavian peace activists, several other scales were brought to the fore: the regional scale, as well as the Scandinavian, the European and a Global scale. These geographical scales also merged with a narrative of culture and civilization. At the inauguration Sweden and Norway came to represent a *mission civilisatrice* based on peace, progress and cooperation. During the course of the 20th century these concepts became crucial discursive resources in creating the Scandinavian welfare states.

Keywords: Space, place, spatial turn, peace monument, memorial, borders, 20th century, Scandinavia

Noter

- 1 Carl Sundblad, *Fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen: Några historiska anteckningar*, Stockholm 1916, s. 18.
- 2 I *The Missing of the Somme*, London 1994, konstaterar Geoff Dyer att mellan 1920 och 1925 uppfördes 30 000 minnesmärken över kriget i Frankrike, s. 64. Se också Antonie Prost, "Monuments to the Dead", i *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. II, *Traditions*, (eds) Pierre Nora & Lawrence D. Kritzman, s. 308, New York 1997, och Neil Oliver, *Not Forgotten*, London 2006.
- 3 Se exempelvis Dyer; Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 1995; Prost, "Monuments to the Dead"; Alex King, *Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance*, Oxford 1998; idem, "Remembering and Forgetting in the Public Memorials of the Great War", i *The Art of Forgetting*, (eds) Adrian Forty & Susanne Küchler, Oxford 1999; Ken Inglis, *Sacred Places: War Memorials in the Australian Landscape*, Melbourne 2001; Gavin Stamp, *The Memorial to the Missing of the Somme*, London 2007.
- 4 Paul Gough, "Invicta pax' Monuments, Memorials and Peace: An Analysis of the Canadian Peacekeeping Monument, Ottawa", <http://www.vortex.uwe.ac.uk/invict.htm>, besökt 2008-06-15. Se också Paul Gough, "From Heroes' Groves to Parks of Peace, *Landscape Research*, 2002:2, s. 213-229. Fredens varierande geografer behandlas i flera av bidragen i *Geographies of War and Peace: From Death Camps to Diplomats*, (ed.) Colin Firth, Oxford 2005.
- 5 Se exempelvis *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, (eds) Thomas M. Wilson & Hastings Donnan, Cambridge 1998, s. 1-30; Hastings Donnan & Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford 1999; *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion*, (Hrsg.) Etienne Francois, Jörg Seifarth & Bernhard Struck, Frankfurt 2006, s. 7-29.
- 6 Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley 1989.
- 7 Detta perspektiv utvecklas i Magnus Rodell, "Das Gibraltar des Nordens: Zur Schaffung der Schwedisch-Russischen Grenzregion um 1900", i *Grenzregionen: Ein Europäischer Vergleich vom 18. bis 20. Jahrhundert*, (Hrsg.) Christophe Duhamelle, Andreas Kossert & Bernhard Struck, Campus verlag 2007.
- 8 Jfr Niels Kayser Nielsen, *Steder i Europa: Omstridte byer, graenser og regioner*, Aarhus 2005, s. 15. Inom det så kallade STS-fältet (Science and Technology Studies) har symbolisk-professionella gränsdragningar tilldragit sig ett allt större intresse. För ett illustrativt veten-

- skapshistoriskt exempel se Staffan Wennerholm, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*, Lund 2005.
- 9 I februari 2004 genomfördes ett symposium på German Historical Institute, "Spatial Turn in History", och i slutet av september 2008 kommer förlaget Routledge i sin serie Routledge Studies in Human Geography att ge ut titeln *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, (eds) Barney Warf & Santa Arias. Detta är två exempel på hur talet om en rumslig vändning börjat få fotfäste de senaste åren.
- 10 Kjell Hansen & Karin Salomonsson, "Inledning", i *Fönster mot Europa: Platser och identiteter*, Lund 2001, (red.) Kjell Hansen & Karin Salomonsson, s. 11.
- 11 För en god översikt se Anders Ekström, "Den falska återkomsten: Om gammal och ny kulturhistoria", *Kulturella perspektiv*, 2005:4.
- 12 Eric J. Hobsbawm, *Ytterligheternas tidsålder: Det korta 1900-talet: 1914–1989*, Stockholm 1999, s. 19–34.
- 13 Se exempelvis Sergiusz Michalski, *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*, London 1998, s. 148–153.
- 14 Se Magnus Rodell, "Stari Most: Historien, förstörelsen, återinvigningen", *Valör: Konstvetenskapliga studier*, 2008:1, s. 14–23.
- 15 Där en av dessa moskéer legat anlades en parkeringsplats. Se Ed Vulliamy, *Vanvettets triumf: Skälen till kriget i Bosnien*, Stockholm 1994, s. 392.
- 16 Hansen & Salomonsson, s. 10f.
- 17 Detta illustreras inte minst av det ständiga refererandet till händelser som Berlinmurens fall, Sovjetsystemets kollaps och kriget på Balkan. Se exempelvis Peter Aronsson, *Historiebruk: Att använda det förflutna*, Lund 2004, s. 20 och *Erindringens og glemslens politik*, (red.) Bernhard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen & Torbern Weinreich, Frederiksberg 1996.
- 18 För en introduktion till ett fenomenologiskt perspektiv med en mer empirisk inriktning se exempelvis Jonas Frykman & Nils Gilje, *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, Lund 2003 och Jonas Frykman, "Ting som redskap", *Rig* 2006:2, s. 65–77.
- 19 Tim Cresswell, *Place: A Short Introduction*, Malden 2004, s. 8. För en intressant diskussion av platsbegreppet se Lynn A. Staeheli, "Place", i *A Companion to Political Geography*, (eds) John Agnew, Katharyne Mitchell & Gerard Toal, Oxford, 2003, s. 158–170. Här konstaterar Staeheli: "Place as a physical location is often contrasted with more abstract notions of space. If place is grounded and particular, space is understood as abstracted from the particular", s. 159.
- 20 Donnan & Wilson, s. 9.
- 21 Cresswell, s. 10.
- 22 Donnan & Wilson, s. 9.
- 23 Anders Houltz, Hjalmar Fors & Enrico Baraldi, "Introduction", i *Taking Place: The Spatial Contexts of Science, Technology and Business*, (eds) Enrico Baraldi, Hjalmar Fors & Anders Houltz, Sagamore Beach 2006, s. xiii.
- 24 *Ibid.*, s. xiii.
- 25 Hansen & Salomonsson, s. 15.
- 26 John Heppen, "Book Reviews", *Political Geography*, 2005:24, s. 129.
- 27 John A. Agnew introducerar denna uppdelning av begreppet plats i verket *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*, Boston 1987, och återkommer till den i *Place and Politics in Modern Italy*, Chigago 2002, s. 16. För en diskussion av Agnews platsbegrepp se exempelvis Cresswell, s. 7f. Agnews uppdelning är delvis besläktad med den franske sociologen Henri Lefebvres diskussioner om rummets betydelser. Se densamme *The Production of Space*, London 1991. För en kärnfull genomgång av Lefebvre se Henrik Widmark, *Föreställningar om den urbana världen: Identitetsaspekter i svensk stadsbild med exemplet Helsingborg 1903–1955*, Uppsala 2007, s. 22f.
- 28 Herminio Marins citerad genom Agnew, *Place and Politics in Modern Italy*, s. 17.
- 29 John Agnew, "The Dramaturgy of Horizons: Geographical Scale in the Reconstruction of Italy' by the New Italian Political Parties, 1992–95", *Political Geography*, 1997:2, s. 99.
- 30 *Ibid.*, s. 100.
- 31 *Ibid.*, s. 101.
- 32 Maoz Azaryahu & Aharon Kellerman, "Symbolic Places of National History and Revival: A Study in Zionist Mythical Geography",

- Transactions of the Institute of British Geographers*, 1999:1, s. 110.
- 33 Jenny Beckman, *Naturens palats: Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet 1866–1925*, Stockholm 1999, s. 21f.
- 34 Jfr Houltz, Fors & Baraldi, s. xi–xiii.
- 35 Den amerikanske geografen Edward W. Soja uttrycker detta på följande sätt: "each of these abstract existential dimensions [spatiality, temporality, and social being] comes to life as a social construct which shapes empirical reality and is simultaneously shaped by it. Thus, the spatial order of human existence arises from the (social) production of space". Se idem, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London 1989, s. 25.
- 36 Denis Cosgrove, "Landscape and Landschaft: Lecture delivered at the 'Spatial turn in History' Symposium German Historical Institute, February 19, 2004", *GHI Bulletin*, nr 35, 2004, s. 59.
- 37 *Ibid.*, s. 60.
- 38 *Ibid.*, s. 61f. För en diskussion av skillnaderna mellan begreppen "place" och "landscape" se Cresswell, s. 10f.
- 39 Se också Kenneth Olwig, *Landscape, Nature and the Body Politic: From Britain's Renaissance to America's New World*, Madison 2002, som Cosgrove i hög grad bygger sin diskussion på.
- 40 David Atkinson & Denis Cosgrove, "Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870–1945", *Annales of the Association of American Geographers*, 1998:1, s. 29. Tillsammans med Anna Notaro behandlar Atkinson & Cosgrove även Vittoriano i "Empire in Modern Rome: Shaping and Remembering an Imperial City, 1870–1911", i *Imperial Cities: Landscape, Display and Identity*, (eds) Felix Driver & David Gilbert, Manchester 1999, s. 40–63.
- 41 Atkinson & Cosgrove, s. 34.
- 42 *Ibid.*, s. 35f.
- 43 *Ibid.*, s. 33.
- 44 Transmissionsmodellen liknar i hög grad det som inom vetenskaps- och teknikhistoria kallats den linjära spridningsmodellen. För en diskussion av denna se exempelvis Anders Houltz, *Teknikens tempel: Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora 2003, s. 28f., och Anders Ekström, "Vetenskaperna, medierna, publikerna", i *Den mediala vetenskapen*, (red.) Anders Ekström, Nora 2004, s. 15f.
- 45 Jesper Falkheimer & André Jansson, (eds), *Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media Studies*, Göteborg 2006, s. 13.
- 46 *Ibid.*, s. 14f.
- 47 *Ibid.*, s. 16 och s. 19.
- 48 Se även Niels Kayser Nielsen, i "Monument på väg: Kulturarvet i bruk och identitetens topografering", i *Minnesmärken: Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*, (red.) Billy Ehn & Jonas Frykman, 2007, s. 142–165.
- 49 Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München 2003. Dessa resonemang är i hög grad inspirerade av litteraturkritikern Martin Lagerholms utmärkta understretchare om Schlögels bok: "Historien återförd till sina skådeplatser", *SvD*, 18/5 2004.
- 50 I detta sammanhang vill jag först framhålla konsthistorikern Allan Ellenius pionjärstudie *Den offentliga konsten och ideologierna: Studier över verk från 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1971. Konstvetaren Jessica Skrubbe Sjöholm behandlar folkhemmets skulptur, i *Skulptur i folkhemmet: Den offentliga skulpturens, institutionalisering, referentialitet och rumsliga situationer 1940–1975*, Göteborg 2007. Konstvetaren Henrik Widmark behandlar skulptur, monument och specifika platser på flera ställen i sin avhandling *Föreställningar om den urbana världen: Identitetsaspekter i svensk stadsbild med exemplet Helsingborg 1903–1955*, se exempelvis sidorna 105–113. Historikerna Peter Aronsson och Ulf Zander har behandlat monument i en rad olika studier, se exempelvis Peter Aronsson, "Monuments mening", *Res Publica*, 2003:60, s. 15–30 och "Monumentens besvärjelser", i *Minnesmärken*, s. 275–297. Ulf Zander, "Statyernas krig i den väpnade fredens tid: Monument och nationalism i Europa 1870–1914", *Rig* 1999, s. 65–80; "Minnen av krig vid Fredens hav: Konflikter och historiska symboler i Östersjöområdet", i *Östersjö eller Västerhav? Föreställningar om tid och rum i Östersjöområdet*, (red.) Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander, Karlskrona 2000, s. 98–139 och

- "Läroböcker i sten: Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken", i *Historien är nu: En introduktion till historiedidaktiken*, (red.) Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander, Lund 2004, s. 103–123. Monument och minnesmärken studeras utifrån flera perspektiv i antologin *Minnesmärken*, (red.) Jonas Frykman & Billy Ehn, Stockholm 2007. Kulturgeografen Tommy Book studerar bland annat monument i *Symbolskiften i det politiska landskapet: Namn, heraldik, monument, Växjö* 2000. I *Ur det förflutnas skuggor: Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000*, Stockholm/Stehag 2004 analyserar historikern Jan Selling tre av 1990-talets stora tyska minnes- och monumentkonflikter. Även om det primära intresset inte är historiskt så är etnologen Anna Sofia Lundgrens diskussion av monument utifrån ett genusperspektiv uppslagsrik. Se "Monument, makt och kön", *Rig*, 2006:1.
- 51 Lars Berggren, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori: Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889*, Lund 1991.
- 52 Marvin Trachtenberg, *The Statue of Liberty*, London 1976 och Rodney Mace, *Trafalgar Square: Emblem of Empire*, London 1976. I Christopher A. Thomas, *The Lincoln Memorial and American Life*, Princeton 2002, behandlas tillkomsten och betydelsen av Lincolns minnesmärke i Washington och arkitekturhistorikern Gavin Stamps *The Memorial to the Missing of the Somme*, 2007, utgör ett färskt exempel.
- 53 Ulf Zander, "Ett omstritt Malmömonument: Karl X Gustav-statyn 1896–1996", i *Allt ljus på Malmö: Nordiska industri- och slöjdställningen i Malmö år 1896 – Ett hundraårsminne*, (red.) Ingmar Billberg, Lars Jörvall & Bengt Liljenberg, Malmö 1996, s. 207–226 och "Historia i brons och granit: Nationella monument och regionala identiteter i Öresundsområdet", i *Öresundsregionen: Visioner och verklighet*, (red.) Sven Tägil, Fredrik Lindström & Solveig Ståhl, Lund 1997, s. 26–76.
- 54 För studier som analyserar monument och minneskultur i relation till processer av nationsbygge se exempelvis Rudy Koshar, *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870–1990*, Berkley 2000; Abigail Green, *Fatherlands: Statue-Building and Nationhood in Nineteenth Century Germany*, Cambridge 2000; Magnus Rodell, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsförmering i Sverige vid 1800-talets mitt*, Stockholm 2002; Nuala C. Johnson, "Cast in Stone: Monument, Geography, and Nationalism", *Society and Space*, 1995:1, s. 51–65; James Bell, "Redefining National Identity in Uzbekistan: Symbolic Tensions in Tashkent's Official Public Landscape", *Ecumene*, 1999:2, s. 183–213; Benjamin Forest & Juliet Johnson, "Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow", *Annals of the Association of American Geographers*, 2002:3, s. 524–547.
- 55 Kirk Savage, *Standing Soldiers, Kneeling Slaves: Race, War, and Monument in Nineteenth Century America*, Princeton 1997, s. 4.
- 56 Jonathan I. Leib, "Separate Times, Shared Spaces: Arthur Ashe, Monument Avenue and the Politics of Richmond, Virginia's Symbolic Landscape", *Cultural Geographies*, 2002:9, s. 286–312. Citatet på sidan 292. Robert E. Lee-monumentet, invigt på Monument Avenue 1890, behandlas utförligt av Savage, s. 129–155.
- 57 Ernst Renan, *Hvad är en nation? Föredrag, hållet i Sorbonne den 11 mars 1882*, Helsingfors 1882, s. 8.
- 58 Denna tematik adresseras explicit i antologin *The Art of Forgetting*, (eds) Adrian Forty & Susanne Küchler.
- 59 För en orientering se Peter Aronsson, *Historiebruk: Att använda det förflutna*. Se även Roger Johanson, *Kampen om historien – Ådalen 1931: Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*, Stockholm 2001; Johan Samuelsson, *Kommunen gör historia: Museer, identitet och berättelser i Eskilstuna 1959–2000*, Uppsala 2005 och Ulf Zander 2001.
- 60 Ett färskt exempel utgörs av Anna Storm, *Hope and Rust: Reinterpreting the Industrial Place in the Late 20th Century*, Stockholm, 2008. Försök att anlägga dessa perspektiv återfinns i Magnus Rodell, "Monuments as the Places of Memory", i *Memory Work: The Theory and Practice of Memory*, (eds) Andreas Kitzmann, Conny Mithander & John Sundholm, Frankfurt 2005, s. 105–129 och Magnus Rodell, "Medier och materiell kultur: Vitrys-

- ka städer, värmländska skansar och den rums-
liga vändningen”, i *Mediernas kulturhistoria*,
(red.) Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle
Snickars, Stockholm, under publicering höst-
ten 2008.
- 61 Vid sidan om redan nämnda titlar se också
Sven Widmalm, *Det öppna laboratoriet: Upp-
salafysiken och dess nätverk 1853–1910*, Stock-
holm 2001, s. 287–315.
- 62 Pierre Nora, ”General Introduction: Between
Memory and History”, *Realms of Memory:
Rethinking the French Past*, vol. I, *Conflicts and
Divisions*, New York, 1996, s. 1–20.
- 63 Se exempelvis Rodell, *Att gjuta en nation*, s.
100, 126.
- 64 Uppdelningen har problematiserats av fle-
ra forskare. Se exempelvis Alon Confino, *The
Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Im-
perial Germany and National Memory, 1871–
1918*, Chapel Hill 1997, s. 12f; Marita Stur-
ken, *Tangled Memories: The Vietnam War, the
Aids Epidemic and The Politics of Remembering*,
Berkeley 1997, s. 5; Anders Ekström, ”Siffror,
ord eller bilder? Perspektiv på produktionen
av statistik i mitten av 1800-talet”, *Lychnos*
1999, s. 134; Peter Aronsson, ”Monumentens
mening”, s. 16ff; Andreas Huyssen, *Present
Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Me-
mory*, Stanford 2003, s. 96f.
- 65 Se exempelvis Marita Sturken, *Tangled Me-
mories*, s. 3–7, där begreppet ”cultural memory”
diskuteras på ett mycket användbart sätt. Se
även Daniel J. Sherman, *The Construction of
Memory in Interwar France*, Chicago 1999, s.
1–12; Alon Confino, ”Collective Memory and
Cultural History: Problems of Method”, *The
American Historical Review*, 1997; 5, s. 1386–
1403; Confino, *The Nation as a Local Metaphor*,
s. 1–23.
- 66 För tillkomsten av detta monument se Viktor
Villner, ”Apropå Fredsmonumentet på Kö-
len”, *Fredsfanan: Organ för Svenska Freds- och
Skiljedomsföreningen*, 1913; 3, s. 33f. I det följande
kommer jag inte att ange månadstidningens
fullständiga namn utan använder huvud-
titeln *Fredsfanan*.
- 67 Sundblad, s. 7. Fredsmonumentet har tidigare
behandlats av Allan Ellenius, *Den offentliga
konsten och ideologierna*, s. 154ff; Irene Anders-
son, ”Att gestalta fred: Fredsrepresentationer
mellan 1885 och 1945 i ett genusperspektiv”, i
*Mer än tusen ord: Bilden och de historiska ve-
tenskaperna*, (red.) Lars M. Andersson, Lars
Berggren & Ulf Zander Lund 2001, s. 161–186;
Hans Lindkjölen & Juel Stubberud, *Fredsri-
ket*, Moscus 2002, s. 310–323; Peter Aronsson,
”1905 – unionsupplösning att glömma eller
att stoltsera med?”, i *Goda grannar eller mors-
ka motståndare? Sverige och Norge från 1814 till
idag*, (red.) Torbjörn Nilsson & Öystein Sö-
rensen, Stockholm 2005, s. 230–235.
- 68 *Invigningen av Fredsmonumentet å svensk-
norska gränsen den 14 augusti 1914*, Stockholm
1914, s. 11f; Sundblad, s. 7. Se även [K. S-t.],
”Kristusmonumentet på Kölen”, *Fredsfanan*,
1911; 5, s. 52f. För uppropet se exempelvis ”Ett
monument till fredens sekelminne”, *Afton-
tidningen*, 12/2 1913. För det norska uppropet
se exempelvis Bernhard Hanssen, ”Hundra-
arsfreden. Et fredsmonument paa gränsen
1914”, *Verdens gang*, 12/12 1912.
- 69 För begreppet mediehändelse se Patrik Lun-
dell, ”The Medium is the Message: The Media
History of the Press”, *Media History*, 2008; 1
och Pelle Snickars, ”Storstrejken 1909 – En
mediehistoria”, i *Medier och politik: Om arbe-
tarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*,
(red.) Mats Jönsson & Pelle Snickars, Stock-
holm 2007, s. 56f. Jfr Magnus Rodell, *Det
brutna svärdet: Minne, monument och unions-
upplösning*, Karlstad 2005, s. 25f.
- 70 Det fullständiga programmet finns i *Invig-
ningen av Fredsmonumentet å svensk-norska
gränsen den 14 augusti 1914*, sidan 2 på svenska
och sidan 3 på norska. Programmet fastslogs
i samband med ett svensk-norskt kommit-
tésammanträde i Stockholm den 8 maj 1914
och dagens planerade innehåll presenterades i
Fredsfanans juninumner 1914. Se Carl Sund-
blad, ”Fredsmonumentet vid gränsen”, *Fredsf-
fanan*, 1914; 5, s. 59 och C[arl] S[undblad],
”Till Charlottenberg och norska gränsen”,
Fredsfanan, 1914; 6, s. 73f. Citatet på sidan 73.
- 71 Sundblad, *Fredsmonumentet på norsk-svenska
gränsen*, s. 19.
- 72 *Ibid.*, s. 18.
- 73 Denna uppgift återfinns exempelvis i ”Freds-
monumentets invigning”, *Fredsfanan*, 1914; 9,
s. 107 och ”Fredsmonumentets invigning”,
Dagens Nyheter, 17/8 1914.

- 74 "Hur går det med fredsmonumentinsamlingen i Sverige?", *Fredsfanan*, 1913:5–6, s. 65.
- 75 Jfr Magnus Rodell, "Fallna soldater och forтификаtioner i vildmarken: Det ryska hotet och medielandskapet kring 1900", i *Berättande i olika medier*, (red.) Leif Dahlberg & Pelle Snickars, Stockholm 2008, s. 94–100.
- 76 "Fredsmonumentets invigning", *Dagens Nyheter*, 17/8 1914.
- 77 "Invigningstalen vid Fredsmonumentet", *Fredsfanan*, 1914:10, s. 125.
- 78 Sundblad, *Fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen*, s. 31. Festtalen stod att läsa i oktobernumret av *Fredsfanan* 1914.
- 79 Jfr Leib, s. 289.
- 80 "Ett fredsminne mitt under världskriget", *Karlstads Tidning*, 15/8 1914.
- 81 Sundblad, "Fredsmonumentet vid gränsen", s. 59.
- 82 Denna beskrivning baseras delvis på [Saxon], "Fredsmonumentets skapare", *Fredsfanan*, 1913:10, s. 129.
- 83 Andersson, s. 164 och s. 178.
- 84 [Saxon], s. 129.
- 85 "Fredsmonumentets invigning", *Dagens Nyheter*, 17/8 1914. Min kursivering.
- 86 Ibid.
- 87 "Det svensk-norska gränsmötet", *Karlstads Tidningen*, 17/8 1914.
- 88 Daphne Berdahl, *Where the World Ended: Reunification and Identity in the German Borderland*, Berkeley 1999, s. 3.
- 89 Ibid., s. 12.
- 90 C[arl] S[undblad], "Ett historiskt ögonblick vid gränsen", *Fredsfanan*, 1913:2, s. 19.
- 91 Ibid.
- 92 "Fredsmonumentet mellan Sverge och Norge", *Dagens Nyheter*, 21/1 1913.
- 93 Se exempelvis "Monument på Kölen", *Nya Dagligt Allehanda*, 25/3 1913.
- 94 "Monumentet på Kölen", *Östergötlands Dagblad*, 11/3 1913 och *Skånska Dagbladet*, 20/3 1913.
- 95 *Skånska Dagbladet*, 20/3 1913.
- 96 "Monumentet på Kölen", *Östergötlands Dagblad*, 11/3 1913 och "Ovis nitälskan", *Stockholms Dagblad*, 21/5 1913.
- 97 Sven Hedin citerad genom Sundblad, *Fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen*, s. 14.
- 98 *Skånska Dagbladet*, 20/3 1913, "Ett förödmjukande förslag"; *Nya Dagligt Allehanda*, 20/3 1913. För gränsbefästningarna se exempelvis Roald Berg, *Norsk försvarshistorie*, Bind 2, *Profesjon, union, nasjon, 1814–1905*, Bergen 2001, s. 287f och *Unionsoppløsningen i norske og svenske grensetrakter 1905*, Marker historielag 1995, s. 9–16.
- 99 Se exempelvis Rodell, *Det brutna svärdet*, s. 27f och s. 39f.
- 100 "Ett förödmjukande förslag", *Nya Dagligt Allehanda*, 3/4 1913.
- 101 "Invigningstalen vid Fredsmonumentet", *Fredsfanan*, 1914:10, s. 125f.
- 102 Cresswell, 13.
- 103 "Ett fredens äreminne", *Kristianstads Bladet*, 1/3 1913.
- 104 "Fredsmonumentet på Kölen", *Kristianstads Bladet*, 16/5 1913.
- 105 Brev från Carl Sundblad till utrikesminister Ehrensvärd, 13 juli 1913, Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, SE/RA/221/2210.02/31/A/11, Riksarkivet.
- 106 Sundblad, *Fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen*, s. 6.
- 107 "Fredsmonumentets invigning", *Fredsfanan*, 1914:7–8, s. 89.
- 108 "Drömmar och verklighet", *Svenska kuriren*, 17/4 1913; "Svensk-norska fredsmonumentet på Kölen", *Dagens nyheter*, 11/9 1914; "Ett fredsminne mitt under kriget", *Karlstads Tidningen*, 15/8 1914.
- 109 "Fredsmindet", *Tidens tegn*, 16/8 1914.
- 110 "Invigningstalen vid Fredsmonumentet", *Fredsfanan*, 1914:10, s. 123.
- 111 "Fredsmonumentets invigning", *Fredsfanan*, 1914:9, s. 107.
- 112 "Det stora fredsmötet vid gränsen", *Fredsfanan*, 1915:9, s. 139.
- 113 "Fredsminne i krigssken", *Dagens Nyheter*, 14/8 1914.
- 114 "Fredsmonumentets invigning", *Aftonbladet*, 17/8 1914. Se även "Fredsmonumentets invigning", *Dagens Nyheter*, 17/8 1914.
- 115 "Invigningstalen vid Fredsmonumentet", *Fredsfanan*, 1914:10, s. 124.
- 116 "Två frågor", *Fredsfanan*, 1913:11, s. 149.
- 117 "Två frågor", *Fredsfanan*, 1913:7–8, s. 101.
- 118 Ibid., s. 101f.
- 119 Ibid., s. 102f.
- 120 "Fredsmonumentet på Kölen", *Kristianstads Bladet*, 16/5 1913.
- 121 "Fredsfurstens 'tjänare' äro krigiska", *Borås Posten*, 3/6 1913.

- 122 "Ett fredsminne mitt under världskriget", *Karlstads Tidning*, 15/8 1914.
- 123 "Fredsmonumentets invigning", *Stockholms Tidningen*, 17/8 1914.
- 124 "Fredsmindet", *Tidens Tegn*, 16/8 1914.
- 125 "Det svensk-norska gränsmötet", *Karlstads Tidning*, 17/8 1914.
- 126 Andersson, s. 164.
- 127 Lindkjölen & Stubberud, s. 319f. Citatet på s. 320.
- 128 Gough, "Invicta pax' Monuments, Memorials and Peace".
- 129 Ibid.
- 130 "Då fredsmonumentet invigdes", *Aftontidningen*, 17/8 1914.
- 131 Kofi A. Annan, "Meddelande med anledning av hundraårsjubileet av den fredliga upplösningen av unionen mellan Norge och Sverige", i *Norge*, 4. En bilaga från Norges ambassad distribuerad med *Dagens Nyheter*, 31/3 2005.
- 132 Sundblad, *Fredsmonumentet på norsk-svenska gränsen*, s. 18.

